

העיניים שהיו למבט: הר החרמון ומקומו בשיח הטריטוריאלי הישראלי לאחר 1973

מוריאל רם

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון

מבוא

"העיניים של המדינה", אחד ממטבעות הלשון הידועים ביותר בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ניתן להר החרמון לאחר כיבושו מחדש מידי סוריה במהלך שלביה הסופיים של מלחמת יום הכיפורים. נראה כי דימוי זה הצליח לתמצת היטב את החיבור התודעתי המרשים שהתפתח בשש השנים שחלפו מאז צורך החרמון למדינת ישראל: בעבור ישראלים רבים, ויתור על החרמון הוקבל כעת לויתור של אדם מרצון על מאור עיניו. כך נומקה, לצד טיעון אסטרטגי מושכל, האחיזה בחרמון – והפכה לציווי מטפיזי שדימה את ההר לחלק אורגני מגוף לאומי מדומיין. הצגת החרמון כ"עיניים של המדינה" הדגישה רעיון מרכזי אחד והוא שהמבט מההר הכרחי לקיומה של האומה. במילים אחרות, חשיבות השליטה בהר הומחשה באמצעות הפיכתו הסימבולית מאובייקט נוף דומם לסובייקט פעיל הצופה באופן קבוע לעבר מרחב עוין.

הדיון במבט הוא אחד מתחומי המחקר הפוריים, המרתקים והמגוונים ביותר כיום. הוא נדון דרך מספר רב של גישות ודיסציפלינות, למשל כפרדיגמה ליחסי כוחות פוליטיים וחברתיים (פוקו 2008) או כמסגרת פילוסופית אקזיסטנציאלית (סרטור 2007). המרכזיות של דימוי המבט, בהיותו ייצוג ליחסי כוחות תרבותיים ופוליטיים, התעצמה עם התפתחות הטכנולוגיה ותהליך המודרניזציה במערב. ככל שהיכולת להתבונן ולהסתכל התחדדה והשתכללה באמצעים טכנולוגיים כך היא הוטמעה לתוך התרבות המערבית, לתוך השיח הפוליטי ולתוך אמצעי השליטה והפיקוח של המדינה.¹ כוחו של המבט כאסטרטגיית ניהול ושליטה בא לידי ביטוי גם בדיונים בעלי הקשרים אימפריאליים שעסקו בדרך התבוננותה של אירופה במרחבים שביקשה להכניע ולארגן מחדש (Pratt 1992). בדומה לכך, המבט היה

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך בהנחיית ד"ר מיכאל פייגה ופרופ' אורן יפתחאל אשר נכתבה במסלול ללימודי מדינת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב. ברצוני להודות להם, וכמו כן לקוראים האנונימיים מטעם *תיאוריה וביקורת* ולעורכת כתב העת פרופ' ליאורה בילסקי, על הערותיהם המאירות והמועילות. כל טעות היא כמובן באחריותי בלבד.

¹ Foucault 1977; Jay 1994; Goldhill 1997

למושג מרכזי בארגון המרחב הציוני (Rotbard 2003, 39–59) והפך לטכניקת ניהול בגדה המערבית לאחר 1967 (Weizman and Segal 2003, 79–108). אך במקרה שלפנינו המבט חרג מעבר לאסטרטגיית שליטה, פיקוח ותצפית של הריבון וביסס כמה מהמניעים המרכזיים להצדקתה של ריבונות טריטוריאלית.

במאמר זה אבחן כיצד כיבוש החרמון מחדש ב-1973 הפך לנימוק המרכזי לאחיזה הריבונית בו. אעשה זאת באמצעות דיון במושג המבט כפי שבא לידי ביטוי בשיח על אודות ההר במרחב שהתפתח מרגע כיבושו מחדש ואילך. לטענתי, הצגת החרמון כ"עיניים של המדינה" הנציחה אותו כזירת זיכרון מיליטריסטי במקביל להדגשת חשיבותו כמוצב שליטה ופיקוח צבאי ונוסף על היותו אתר נופש פופולרי. מלבד טיעונים גיאואסטרטגיים כאלה או אחרים, התפתחה תפיסה שייחסה למבט הנשקף מפסגת החרמון תפקיד מרכזי – תפיסה זו משלבת בין שיח תרבותי שהתבסס על תפיסתו כתוואי נוף יוצא דופן בנתוניו הטבעיים לעומת המרחב הגיאוגרפי הישראלי לבין חשיבותו כגבול גיאופוליטי. אוסיף ואטען כי הדגשת חשיבותו של מושג המבט היתה חיונית להטמעתו של החרמון כחלק בלתי נפרד מהטריטוריה הישראלית הואיל וההר אינו משתייך באופן ברור לטריטוריה הלאומית ומוגדר על ידי החוק הבינלאומי כשטח כבוש. מסיבה זו תהליך הניכוס שרוי במחלוקת תמידית החושפת את המשמעויות השונות הטמונות במושג המבט.

מרחב וטריטוריה הם מושגים המוגדרים על ידי מערך כוחות תרבותי-פוליטי תלוי הקשר, זמן ומקום (Lefebvre 1991; Harvey 1996) ובאמצעות פרקטיקות וסוכנים חברתיים כמו חקיקה, חינוך, שליטה צבאית ומינהל ביוורקרטי, אשר היקפם, שכיחותם ויעילותם גוברים בעידן המודרני.² תהליך זה מתבטא באמנות ובספרות ומועצם על ידי אמצעי המדיה המודרניים – שותפים מרכזיים בתהליכי תפיסת המרחב, תיאורו ואף עיצובו.

בהקשר זה אפשר להצביע על שתי גישות עיקריות למחקר המרחב הישראלי וגיבושו. הגישה הראשונה דנה בדרך שבה עוצב המרחב על ידי מערך תרבותי-אידיאולוגי שנגזר מאופייה המודרני של התנועה הציונית (עזריהו 2003), הושפע מנרטיבים מתחרים (אוחנה 2008) ומתהליך מיתפיקציה שהטעין מקומות פיזיים מסוימים במשמעות אידיאולוגית ופוליטית (חבר 2007, 43–85; Zerubavel 1995). גוף הידע העוסק בהיבטים אלו מדגיש את הניגודים והקונפליקטים שהניעו את עיצוב המרחב ואת ההשפעות השונות, בעיקר של תפיסות לאומיות אירופיות, על תהליך זה (Ben-Ari and Bilu 1997). עוד הוא מדגיש את המתחים בין זהותה החילונית של התרבות הציונית לבין הלגיטימציה הדתית שעליה היא נשענת (ארן וגורביץ 1991; אליעז 2009). גישת המחקר השנייה מניחה כי אסטרטגיות ייצור המרחב התבססו במידה רבה על שיח אתני אקסקלוסיבי (Yiftachel 2006), עיצבו אותו כנוף מוגדר ומתוכנן³ והדירו ממנו את דייריו הלא יהודים, בעיקר לאחר הקמת המדינה

² Anderson 1983; Sack 1986, 5–26; Paasi 1999, 69–89; Sparke 2005

³ רוטברד 2005; שרון 2006; Yacobi 2004.

(Slymovics 1998). מחקרים אלה הדגישו את העובדה שהטריטוריה הציונית התעצבה דרך רגעים מכוננים של אלימות מאורגנת שיצרה שפה כפולה של התרחבות לעבר הספר מצד אחד ותיחום סוגר של גבולות מצד אחר (קמפ 2000). מחקרים אחרים הצביעו על תהליך מיליטריזציה שהתפתח כתוצאה מהמאבק המאורגן להשתלטות על הקרקע, ותורם להבניית של הזהות הישראלית, ועל כך שעיצובו של המרחב נעשה על ידי היגיון אתנו-לאומי שהעצים את הטשטוש בין הצבאי לאזרחי (צפדיה 2008, 5–7, 11).

ניתוח המרחב שנכבש על ידי ישראל ב-1967 נדון בהרחבה בשתי הגישות שתוארו לעיל. מחד גיסא הודגשו מאפייני המשטר הפוליטי שנוצר על מנת לנהל את האוכלוסייה הלא יהודית בשטחים שנכבשו (אפרת 2002; אופיר ואזולאי 2008) דרך יצירתו של מנגנון שליטה מרחבי המשלב בין ממשל צבאי לניהול אזרחי (Gordon 2008). מאידך גיסא נדונה הדרך שבה המרחב שנכבש עוצב אל תוך השיח הטריטוריאלי הישראלי-ציוני, שראה במרחב זה ארץ מולדת המאוכלסת בקהילה עוינת (Feige 2008). אולם בעוד שהגדה המערבית ורצועת עזה זכו להתייחסות מחקרית רחבה, הרי רמת הגולן והחרמון טרם זכו לבחינה מעמיקה של הדרך שבה הוטמעו לתוך השיח המרחבי בישראל.⁴ זאת אף על פי שכמו שטחי הגדה המערבית, גם הגולן והחרמון לא הוכרו על ידי החוק הבינלאומי כחלק מהטריטוריה הריבונית של מדינת ישראל (Harris 1978, 309, 315, 320–325). לפיכך, מאמר זה מבקש לתרום לדיון על ידי התבוננות בתהליכי ההטמעה הטריטוריאליים של רמת הגולן והחרמון, תהליכים שלא נדונו עד כה. חקירה זו תתבצע בדרך של בחינה ביקורתית של כוחו, וכן גם מוגבלותו, של המבט בבחינת אסטרטגיית ניכוס המופעלת כלפי מרחבים שבהם השליטה הריבונית נתונה במחלוקת ומנוסחת על ידי היגיון מיליטריסטי. אציג בייחוד שתי משמעויות עיקריות של המבט: היותו פרקטיקת שליטה שמומשת באמצעות שיח לאומי וטכנולוגי מחד גיסא ויכולתו להפוך לפרשנות רפלקסיבית וביקורתית מאידך גיסא.

במקרה הנדון ראוי לחדד את משמעות המושג מיליטריזם כפי שהוא משמש במאמר. מושג זה טומן בחובו משמעויות רבות, בייחוד בהקשר של ישראל, והוא נדון באופן מקיף מהיבטים שונים ומגוונים: החל בזהות ומגדר (ששון-לוי 2006), כלכלה (לוי 2003; 2007), חינוך (גור 2005) ושיח אזרחי (קימרלינג 1993; בן אליעזר 1998) וכלה בדיון הנוגע לחלוקת קרקעות בין גורמי המדינה לבין הצבא (אורן 2008). בכוונתי להתרכז במאמר זה בניתוח ההיבטים התרבותיים שנלוו לרעיון כי אלימות צבאית היא כורח, צורך חיוני לקיום ריבונותה של ישראל, ולתפיסה שלפיה השימוש באמצעים צבאיים הוא הדרך העיקרית להתמודד עם דילמות לאומיות (קימרלינג 1993, 123). חשוב להדגיש שתהליך הטריטוריאליזציה המיליטריסטי שנדון במאמר זה שונה משמעותית מן התהליך שהתחולל בשטחי הגדה

⁴ יוצא מן הכלל הוא מחקרו המקיף של יגאל קיפניס (2009) על תהליך ההתיישבות ברמת הגולן כולה. אך גם מחקר מרתק זה, למרות היקפו, חדשנותו ומורכבותו, אינו בוחן שאלות אלו בקשר לחרמון ואינו מקדיש מקום רב לשיח על המרחב שנלווה לסיפוח הטריטוריאלי של הרמה על משמעויותיו השונות.

והרצועה שנכבשו ב-1967 בכל הנוגע למשקל של תפקידו המרחבי הכללי והשפעתו על המשטר המדינתי. במאמר זה אתרכז באופיו של ניכוס טריטוריאלי בהקשר של מלחמה ובמסגרת קונספטואלית הרואה בהשגת שטח והחזקתו באמצעים צבאיים ערובה להבטחת ריבונות יציבה.

כמו כן חשוב להדגיש כי ההסברים שיוצגו להלן אינם מתייחסים בביטול לעובדה שמבחינה אסטרטגית החרמון הוא אכן נקודת יתרון משמעותית במאזן הכוחות הסורי-ישראלי. אדרבה, עובדה זו חשובה ביותר בניתוח המקרה ומהווה למעשה מסגרת מקבעת לדיון כולו. במאמר זה אעסוק בייצוג המטפורי שהתלווה לדיון הגיאוגרפי-אסטרטגי כדי להציג ולנתח את הגורמים התרבותיים, הפוליטיים והאידיאולוגיים שפעלו בשיח הטריטוריאלי על מקומו של החרמון. חקירת האופנים שבהם הוטמע החרמון לתוך המרחב הישראלי מתמקדת בהיבטים שונים של תהליך הטמעה טריטוריאלי בקהילות לאומיות בכלל ובקהילה הישראלית בפרט; תהליך המשלב שאלות באשר ליחס בין זמן למקום בתודעה הטריטוריאלית ובין זיכרון קולקטיבי למרחב מדומיין.

המאמר עוסק בארבעה היבטים של הכללת החרמון בשיח המרחב הישראלי המתייחסים למושג המבט. בחלק הראשון אנתח את האופן שבו נזכר והונצח הקרב על החרמון כחלק מ"חזונית המלחמה" הישראלית ואנתח את תיאורו כנקודת ציון בעלת איכות מיתית בנרטיב הציוני. בחלק השני יתמקד הדיון בתהליך הטריטוריאליזציה המיליטריסטי, כפי שבא לידי ביטוי באופן השליטה במרחב לאחר 1973. בחלק השלישי אדון במשמעויות העולות מרעיון ה"מבט", כפי שהשתקף בדימוי "העיניים של המדינה". בחלק הרביעי אתרכז במתח סביב מעמדו של החרמון, הנובע מתפיסתו כחלק בסיסי מהשיח הטריטוריאלי הציוני מחד גיסא, ומקישורו לשטחים הנתונים במחלוקת ריבונית מאידך גיסא.

החרמון ומיתוס חזונית המלחמה הישראלית

הר החרמון הופיע בנרטיב הציוני שנים רבות קודם ליוני 1967. בשלב מוקדם יחסית (1919) הוא יועד להיות חלק אינטגרלי ממדינה יהודית עתידית, אך לרוב נכלל בשטח המסגרת שמחוץ לתחום הקהילה או לחלופין נחשב לגבול המסמן תיחום אקסקלוסיבי.⁵ עם זאת, ההר לא היה זר לישראלים והוא מוזכר לא מעט פעמים במגוון מקורות כתובים (אולי הידוע שבהם הוא שירה של רחל "כנרת").⁶ לאחר כיבושו במלחמת ששת הימים הפך הר החרמון

⁵ ההר נכלל בתחומי התביעה של התנועה הציונית על ארץ ישראל, ונכלל במפורש בגבולות הארץ גם בתזכיר ההסתדרות שהגישה הציונית בוועידת השלום בוורסאי ב-1919 (ביגר 2001, 78–79, 110). לדיון בהיותו של ההר גבול גיאוגרפי ופוליטי ראו אפרתי 1970, 495–497. ראו גם פאפוריש 1945, 8; בראוור 1949, 3–10; ברסלבי 1960; אלון 1979, 155–156.

⁶ בשירו "אל הציפור" (1897) חיים נחמן ביאליק מבקש לדעת "הירד כפנינים הטל על הר חרמון?". באלטננלנד תיאודור הרצל מציין את החרמון כמה פעמים במהלך מסעם של שני הגיבורים (הרצל [1902] 1997, 96, 104, 104, 183). הוא מתאר כיצד הודקר "החרמון המושלג הנשגב והמלכותי כמו

לאחר מתווך ומתקשר. הוא נעשה אתר נופש פופולרי ומשך ישראלים רבים "לעלות לרגל" אליו במעין פולחן חילוני-לאומי שנערך מדי חורף והפך לעתים להצהרת נוכחות. באותן שנים נבנה בפסגתו מערך של מוצבי תצפית ומודיעין והוא היה לזירת לחימה נגד כוחות צבא סוריים ואנשי פת"ח שהגיעו ממורדותיו המערביים.

קרבות ההתשה שהתרחשו בקרבתו ובשיפוליו במקביל להפיכתו לאתר תיירות פופולרי וייחודי בישראל הוסיפו לדיאלקטיקה שנרקמה סביבו. החרמון שימש גבול ברור מחד גיסא ומוקד לפיתוח כלכלי-טריטוריאלי שהצבא השתתף בטיפוחו מאידך גיסא. מצב זה חידד את המתח בין זהותו של המרחב כאזור מלחמה לבין היותו מקום בילוי ונופש בעל נוחות אירופי. עם זאת, כינונו של ההר כאתר תיירות "ישראלי" וחשיבותו בתור עמדה צבאית השתלבו יחדיו בהרמוניה לכדי מסגרת שליטה צבאית-אזרחית שהובנתה באמצעות שליטה ביורוקרטית וטרמינולוגיה טכנית (רם 2009, 48–82).

ב-1973 הפכו ההר והמוצב שבפסגתו לאחד ממוקדי הקרבות הקשים ביותר של מלחמת יום הכיפורים. המוצב נכבש על ידי הסורים ב-6 באוקטובר ואובדנו נחשב למהלומה צבאית ומורלית קשה (שמשי 2006, 110–139; אשר 2008, 110–116, 137–145).⁷ ב-20 באוקטובר נשלחו כוחות צנחנים וחיילי גולני לכבוש את המוצב בפסגת ההר ואת סביבתו בחיפוי ארטילרי ואווירי מאסיבי. החיילים נקלעו ללחימה אינטנסיבית פנים אל פנים, אך בסופה הצליחו להשתלט על המוצב. זמן קצר לאחר מכן הוכרזה הפסקת אש כאשר ישראל שולטת מחדש במוצב החרמון ואף מחזיקה במוצבים הקדמיים של פסגת החרמון הסורי (אשר 2008, 269).

ג'ורג מוסה זיהה בספרו *הנופלים בקרב* תופעה שהגדיר "מיתוס חוויית המלחמה", מיתוס אשר נועד "להסוות את המלחמה ולהביא ללגיטימציה של חוויית המלחמה... תכליתו היתה לעקור את מציאות המלחמה ולתפוס את מקומה [של המלחמה]" (מוסה 1993, 21). הראייה של חוויית המלחמה כאירוע רב משמעות, מציין מוסה, "התפתחה בראש ובראשונה באומות המובסות" (שם). אי-אפשר לומר כי ב-1973 הובסה ישראל בשדה הקרב. למעשה בעת ההכרזה על הפסקת האש עמד צה"ל לפרוץ לכיוון דמשק בצפון ולהשמיד את הארמייה המצרית השלישית בדרום. אך המלחמה נחשבה לכישלון מערכתי כללי ולפיכך התעצבה

ענק זקן שמשקיף באהבה על ההרים הקטנים... ועל הארץ המחדשת את נעוריה" (שם, 126). א"ד גורדון כתב באחד מאיגרותיו על "הר חרמון, שב נשוא פנים, נישא וגבוה מאוד, מכוסה שלג עולמים ומוקף ענני כבוד, משתרע לו בהרחבה — נשיא הרים" (שבייד 1979, 178). דוד בן-גוריון מספר במכתב לאביו על "החרמון זקן הרי ארץ ישראל... מכוסה שלג מעוור עיניים" (בר-זוהר 1975, 63).
 16 חיילים ישראלים נהרגו בקרבות על מוצב החרמון (שניים מהם ניסו להימלט, נשבו והוצאו להורג כעבור זמן קצר). כוח שנשלח לכבוש את ההר נתקל במארב יום של הסורים ונסוג לאחר שספג נפגעים רבים (הבר ושיף 2003, 193–195; אשר 2008, 111–113). הצנזורה הישראלית הטילה איפול כבד על נפילת המוצב, והוא הוסר רק עשרה ימים לאחר מכן.

בזיכרון כתבוסה (דרורי 2008 ; Lieberman 1993). הן אמונתו של הציבור הישראלי בהיותו של צה"ל צבא בלתי מנוצח והן הגמוניית השלטון של מפא"י התערערו מאוד בעקבותיה. בעבור חלקים רחבים מהציבור הישראלי נתפסה המלחמה כקו שבר המחייב חשיבה מחודשת בכל הקשור להנחות יסוד פוליטיות וחברתיות. אצל חלק אחר, גדול לא פחות, היתה המלחמה נקודת ציון נוספת, טרגית אמנם, בנרטיב הציוני (פייגה 2008). אולם ככל שהביקורת על המלחמה עוררה שאלות ותהיות לגבי אופייה וזהותה של החברה הישראלית, היא גם סייעה לכונן שרשרת חדשה של סיפורי גבורה והקרבה שהדגישו את עמידתם העיקשת של חיילי צה"ל והעצימו את חשיבותו של הצבא בחברה הישראלית, גם כאשר הועמד לביקורת קשה ונוקבת.⁸

אחד הקווים המנחים של נרטיב מלחמת יום הכיפורים התפתח סביב החרמון ונקשר לקרב לכיבושו מחדש בשל חשיבותו בתור עמדת תצפית חיונית במערך ההגנה הכולל מול סוריה. תיאורי הקרב המחישו את גבורת הלוחמים הישראלים ככיבוש ההר, את חומרת נפילתו ואת חיוניות ההחזקה בו. בסיפור זה הפך ממד הזמן לאלמנט משני. דוגמה לכך אפשר למצוא בשירו של הפזמונאי דודו ברק "אחיי גיבורי התהילה",⁹ שהוקדש לחבריו שלחמו במלחמת יום כיפור. מקור השם היה ספרו של הווארד פאסט שפורסם בעיצומה של מלחמת 1948 ותורגם שנתיים לאחר מכן לעברית (פאסט 1950). הספר מתאר את מרד החשמונאים מנקודת מבטו של שמעון הנשיא ומהלל את גבורתם. שירו של ברק, שנכתב לאחר 1973, מחבר בין לוחמי צה"ל הישראלים לבין החשמונאים. הוא פונה בזה אחר זה לחמשת בניו של מתתיהו החשמונאי ומעניק לכל אחד מהם תפקיד עכשווי. בבית הרביעי הדובר פונה לאלעזר, שהיה לרובאי מחיל הרגלים:

אל ארץ חרמון העפלת
מול נס האומה בראשו של ההר
חרישית דמעותיך גלגלת.¹⁰

השילוב הבדיוני של דמויות המכבים העבריים במלחמה ישראלית מודרנית הדגיש עד כמה קרבות אלו, בייחוד הקרב בחרמון, ייצגו מיתוס של גבורה לוחמת – רכיב מרכזי בתודעה הציונית בפרט והלאומית בכלל (Zerubavel 1995). עיצובו של ההר כעצם גיאוגרפי עצום היה נדבך חשוב בתהליך הפיכתו למרחב ערטילאי שהתעלה על נתוניו הגיאוגרפיים הממשיים, המרשימים כשלעצמם. ההר צורף לאותה שרשרת היסטורית של מקומות שנקשרו

⁸ דוגמה לכך נמצאת בספריו של חיים הרצוג, שתיאר בפרוטרוט ובנימה מלאת פאתוס את שלבי המלחמה, ראו הרצוג 1973 ; 1983 ; 1991.

⁹ את השיר הלחין שייקה פייקוב.

¹⁰ השיר נכתב לזכר קרוב משפחתו של ברק אשר נהרג ביומה הראשון של מלחמת יום הכיפורים. ברק מספר כי אלעזר מגלם בשיר זה את החייל שאמר כי החרמון הוא "העיניים של המדינה" (תשובת דודו ברק לשאלת המחבר, 4.5.2009).

לנרטיב הציוני הקנוני. א"ב יהושע הגיב על כך בשמץ של סרקזם שלכד ביעילות את המתח בין זמן למקום ובין דימוי למציאות היסטורית: "השנים חולפות, ומצדה איננה עוד הר היסטורי ליד ים המלח, אלא הר מתקפל אותו אנו נושאים על גבנו לכל מקום אליו אנו מגיעים (תל-שאמס, החרמון) והוא הופך את קיומנו לקריטי בכל מקום בו אנו נמצאים" (יהושע 1973).¹¹

מוסה טוען כי מלחמת העולם הראשונה הולידה מודעות מוגברת לטבע, אשר בהיותו חלק בלתי נפרד ממיתוס חוויית המלחמה סייע להסיח את הדעת מאופייה הלא אישי של המלחמה, המתנהלת בטכנולוגיה מודרנית ובחפירות (מוסה 1993, 114). הוא מתאר את "מיתוס ההרים", שבו סימלו ההרים את האומה, את כוח הרצון האנושי, את הפשטות ואת התמימות, ונדמו "כפיסת נצח וכסמל רב עוצמה בו הזמן עמד מלכת" (שם, 121). הסימבוליזם של תחושת ההקרבה היה צריך להיות מוחשי ונגיש לחברי הקולקטיב. הרים, יותר ממסות של בני אדם וטנקים בשדות הקרב, מילאו את הפונקציה הסמלית הזו (שם, 125). אבחנתו של מוסה מזמינה השוואה מסקרנת לתפקידו של החרמון כסמל מוחשי ונגיש לחוויות המלחמה. עם זאת יש לסייג השוואה זו, משום שמוסה דן בעיקר בגרמניה ובמידה מסוימת בצרפת ובאנגליה ונתן את דעתו על התפתחות תרבות טיפוס הרים לאור הנתונים הגיאוגרפיים האירופיים, נתונים שישיראל חסרה אותם. אך הבדל זה דווקא מעצים את חשיבותו של החרמון בנוף הישראלי. תמונת ההרים המושלגים היתה סמל תרבותי מרכזי באירופה, והיתה מובנית באופן טריוויאלי כתבנית נוף המולדת, כחלק טבעי של הטריטוריה. לעומת זאת, בישראל היה פער בין נוף ה"מולדת" החדשה-ישנה לבין מאפייניו הייחודיים של החרמון, כפי שתוארו בשיח. פער זה העצים באופן קבוע את הלימינליות של מקומו ביחס לטריטוריה ואת חוסר הטבעיות שבהשתייכותו אליה.

מוסה מתאר במחקרו כיצד לאחר המלחמה החלו עקבות הקרבות להיעלם מן המקומות שבהם התחוללו, בעיקר משום שאיכרים הורשו לעבד את האדמה "ולשקם את הנוף שהושחת על ידי המלחמה" (שם, 118). המבקרים באתרי הקרבות הביעו צער רב על כך שהעדות למלחמה הולכת ונעלמת. כמה מהם אף התריעו כי אם בני הדור הצעיר לא יראו במו עיניהם את האתרים האלה, הם לא יוכלו לחוש את הזוועה והכאב שחוו הוריהם ולהתרשם מעוצמתה של המלחמה (שם).

אף על פי שמרצב החרמון לא חדל לתפקד לאחר המלחמה וחשיבותו בתור נקודת התרעה מודיעינית אף הועצמה, הלכה והתהוותה בהר טופוגרפיית זיכרון ברורה. לחוויה הקולקטיבית הציבורית של הגלישה הספורטיבית ולחשיבות הצבאית-ביטחונית התווסף

¹¹ אלה שערערו על נחיצותו של הקרב נתקלו בתגובות נגד קיצוניות. חבר הכנסת מאיר וילנר, נציג הקומוניסטים בכנסת, תקף בדיון שהתקיים במליאה ב-21 באוקטובר את ההחלטה לצאת לכיבוש מחדש של החרמון. הוא הורד בכוח מהבמה על ידי חברי כנסת זועמים מהימין ובעידודו של סגן ראש הממשלה יגאל אלון (דברי הכנסת, חוברת מ"ב, ישיבה תס"ב, 4523).

מעשה ההנצחה, שכלל את הנימוק הביטחוני ויצר אווירת זיכרון מיתית כמעט. דוגמה לכך אפשר למצוא ברשמיו של העיתונאי אהרון בכר מביקורו בחרמון: עכשיו מכסה השלג את פצעייה של האנדרטה הגדולה, הטבעית הניבטת על פני הצפון כולו...אולי יקימו כאן מחנה קיט בבית מלון או משהו... בבוקר יהיה אפשר לקפוץ למעינות המרפא ואחרי הצהריים להחליק בשלג... אני לא מאמין שזה אי-פעם יקרה, בכל אופן לא בדור שלנו, בדור שלנו יש רק בונקרים ועמדות, בדור שלנו כל הרמה הזאת למטה מלאה פטריות עשן (בכר 1973, הדגשה שלי; מ"ר).

שש שנים לאחר שנפתח באופן רשמי פרויקט הפיתוח הכלכלי של אתר החרמון, הפך אותו בכר למחוז זיכרון¹² מלחמתי, קפוא בזמן ובשלג. בתיאורו טמון פן פרדוקסלי, משום שמטרתו היתה להמחיש את ה"ישראליות" של המרחב אך למעשה הוא הציג אותו, שלא במודע, כמקום מנוכר. הפרדוקס נובע מכך שהלגיטימציה לשהות הישראלית במקום לא התבססה על הפיכתו לאתר נורמלי ויומיומי אלא על כינונו כשטח מלחמה תמידי. הסופר והעיתונאי מנחם תלמי, שהתמחה בסיקור אתרי קרבות עוד ממלחמת 1948, כתב בבקרו במקום: "סביבך בני אדם בלבוש הרים צבעוני, עולז מלא נהרה ופורקן... כמו סרט פרסום צבעוני — ואינך יכול שלא לראות באותה שעה עצמה את לוחמי אוקטובר 1973, הרצים כאן שפופים... מגששים בתוך רעם ההתבקעויות אל תוך שחר המוות" (תלמי 1975). על פי תיאורו של תלמי, בנסיעה לחרמון ובעיקר מהרגע שעולים מעל לכפר הדרוזי מג'דל שמש, נכנסים למקום אחר, זר ומנוכר — סמל לאיום הנשקף מהמרחב, שגם בהיעדר מלחמה ממשיית נוכחותו קיימת ומטילה צל: "בנקודת הגובה 2370 מתנוסס דגל ישראל. גדול. תכלת לבן. אבל אתה רואה משום מה דגל ירוק עם נשר סורי, אתה יודע שדגל זה איננו שם יותר... זה היה לפני זמן רב באוקטובר 1973" (שם). "זה היה לפני זמן רב" כותב תלמי, ובכך רומז שהקרב ומשמעותו עלולים להיעלם אל בין דפי ההיסטוריה ולהישכח. בדבריו הוא מנסה ליצור רצף של זמן ארוך: הקרב שהתרחש על החרמון לאחרונה אירע גם לפני זמן רב וכפי שהוזכר, גם למכבים היה חלק ייצוגי בו. אך אותו אירוע שבזכותו גולשים על ההר התרחש למעשה לאחר שהאתר הוקם ולאחר שההר נכבש בלא כל קרב. נקודה זו זכתה להתייחסות חודשים אחדים לפני פרוץ מלחמת

¹² הרצון לשמר את אתרי הקרבות מזכיר את מה שההיסטוריון פייר נורה מכנה "מחוזות הזיכרון" (Nora 1989). נורה מגדיר מחוז זיכרון כאובייקט מסוים, לאו דווקא נקודת ציון גיאוגרפית, המרוקנת מייעודה הראשוני והופכת לעדות על אירוע מסוים או תקופה. במקרה של שימור זיכרון מלחמתי ניתן להחליף את מחוז הזיכרון ב"מוצב זיכרון". במקומות אלה הומרה המטרה שלשמה הוקמו (שימוש צבאי כלשהו) במטרה של הנצחה וזיכרון שרוקנו את המקום מתוכנו. מפת ישראל מנוקדת במספר רב של "מחוזות זיכרון" כאלה, המוקדשים להנצחת מאורעות מלחמה (שמיר 1997; שמיר ומיזל 2000; דומיני 2002). לעתים קרובות אתרים אלה הופכים למוקדי עימות ומאבק אשר סיפור הקמתם משקף את יחסי הכוחות והקונפליקטים הפוליטיים והתרבותיים במדינה (עזריהו 1995; 2003; רם 2003; לבל 2007).

1973. בפברואר של אותה שנה ערער העיתונאי ישעיהו אברך על המסגרת המתהווה של ריבונות-באמצעות-סקי ועל מה שכינה "עונת השלג הבוערת":
 באנו אל החרמון עטורי גבורה כאשר הננו בשארית כוחו של עם פצוע... לא העפלנו אליו לשם תרגיל אלפניסטי... בסך כל הדברים אין ההר הזה קיים בתודעתנו כהר לשמו. הוא נחרת בה במשך שנים כהר-מתקף והוא מתבסס עתה בהכרתנו יותר ויותר כהר-מגן ואף כי עברו כבר כמעט שש שנים מאז נכבש... באווירו נישאים לא רק עשן המלחמה שעברה וריחו החריף של הדם מלפני שש שנים (אברך 1973).

אברך מחפש לגיטימציה לשליטה בהר. אולם "ריחו החריף של הדם מלפני שש שנים" לא הורגש ממש, מכיוון שמאבק לכיבוש החרמון לא התרחש באמת. ביוני 1967 נכבש ההר באחד המהלכים האחרונים של המלחמה, כאשר מחלקת חי"ר השתלטה על פסגתו בלא קרב והשלימה למעשה את כיבוש הגולן (מייזל 2001, 359). במובנים מסוימים, לאחר כיבושו מחדש ב-1973 הפך ההר לאתר זיכרון שהטמעתו המרחבית נוסחה על בסיס מיליטריסטי. בסיס זה לא כלל רק את העובדה הפשוטה שההר תפקד כנכס גיאוגרפי-אסטרטגי. הבסיס המיליטריסטי הזה נבנה מתוך שיח תרבותי אשר העצים את הקשר בין מקום ללחימה ובין היאחזות לכיבוש. בחלק הבא של המאמר נדון בתהליך ניכוס זה.

"לא במחליקי שלג נגאלת האדמה": ניכוס מיליטריסטי

אחד הניגודים שהתחדדו לאחר 1973 היה חשיבותו המובהקת של ההר בתור מוצב ביטחוני קדמי בקו גבול עוין ומתוח מצד אחד, ותפקודו כאתר נופש אזורי בעל משמעות מיוחדת בפני עצמה – אתר הסקי היחיד בישראל, המהווה הד לזהות האירופית שישאלים רבים ביקשו לחזק – מצד אחר. אברך חתם את טורו הביקורתי על חוויית הסקי האזורית שהתפתחה על ההר, בקביעה "לא במחליקי שלג נגאלת האדמה" (אברך 1973; 1976). הניגוד בין הסלעים הטרשיים ואש הקרב להחלקה חלקה ורכה על השלג היה מוטיב חוזר בתיאורים רבים אשר ביקשו לנמק ולהסביר מהי הסיבה האמיתית לשליטה במרחב. צרימה תודעתית זו הנוצרת בין ההחלקה על השלג – חוויה נורמלית לכאורה, לבין חוויות המלחמה תוארה גם אצל תלמי ובכר: "מסלולי ההחלקה הרהוטים לא ימחקו כנראה לעולם את מסלולי ההעפלה מוכי ההלם והאש" כותב תלמי (1975), ובכר מספר: "אנשים מחליקים במורדות החרמון נטולי דאגה... מתחת למסלולי ההחלקה הצחורים רוויה אדמת הטרשים הזו דם" (בכר 1973).

בתיאורים אלה מתעצבת תביעת חזקה ממשית על ההר בשם המאבק לכיבושו מחדש. תביעה זו מתאפשרת לא בזכות נימוק ציוני קלאסי של התיישבות – שמסיבות מעשיות היה פחות הולם בהר – ולא בזכות נימוק כלכלי הקשור לתפעולו של אתר הסקי. התביעה לריבונות לאומית הפכה ללגיטימית באופן מכריע בזכות הקורבן ומתוקף הפיכתו של ההר

לעיניה של האומה. בתיאורים מסוג זה מובעת אי־נוחות פרדוקסלית. הישראלים שפוקדים את ההר כמטיילים ובכך מאשרים לכאורה את "הלאמתו", מחללים בצורה סמלית את זכר הקרב כיוון שבעשותם כך הם הופכים את המקום לנורמלי, בזמן שצריך לשמר מידה מסוימת של א־נורמליות. כך מנוסחת קביעה אקסיומטית: לא פרויקט פיתוח הסקי האזרחי שמשך מאות אלפי אזרחים הופך את החרמון לישראלי אלא מותם של עשרות הלוחמים היהודים על פסגתו על מנת לאפשר את המשך מבט האומה מזרחה.

נקודה זו מעוגנת באתוס המיליטריסטי הישראלי המעניק חשיבות מכרעת לתפיסת השטח בלחימה. בתיאורי הקרב על החרמון הודגשה תמיד הדרישה ה"טרומפלדורית", המיתית כשלעצמה: לא לסגת אלא להילחם עד מוות (גליקליך 2002; בקר 2003). כך הונצח מקום נפילתו של מפקד סירת גולני שמריהו ויניק בקרב, קרוב מאוד לנקודה שבה קהל המבקרים יוצא מהרכבל העליון בתחילת מסלול ההחלקה. בנקודה זו, כמה מאות מטרים לפני מחסום צבאי המונע את המשך תנועת האזרחים לפסגה, הונחה מצבה המתארת כיצד ויניק, בעודו פצוע אנושות, דרש: "לא לרדת מהחרמון". על המצבה מצוין עוד כי זהו מקום נפילתו המדויק יחד עם שלושה מחייליו.¹³ ציון הנקודה המדויקת שבה מצא את מותו, שהיא גם נקודת המוצא של מסלולי הגלישה סמוך למבנה הרכבל העליון, מקפל בתוכו את שני העולמות: אתר תיירות אזרחי ומקום של שכול ואבל לאומי־צבאי.

אך עירוב זה אינו מערער את ההיררכיה המובנית והברורה בין מסורת הזיכרון של השכול וחויית המלחמה ובין תרבות הפנאי הייחודית שמייצג אתר החרמון האזרחי, ההיררכיה המעצימה את השילוב בין עבר מאיים של מלחמה להווה (מעורער) של שלום. יותר מכך, מתח זה הופך למעשה לחלוקה בינארית בין קודש לחול. פסגת החרמון הוגדרה מרגע כיבושה ב־1967 כשטח צבאי — מרחב שמתוקף הגדרתו מגדיר מי רשאי לשהות בו ומדיר ממנו אחרים (רגב ואורן 2008). כפי שמזג האוויר ניתב את הציבור הישראלי למעין טקס שנתי של עלייה לרגל בעונת החורף, כך היה הנימוק הביטחוני של שטח צבאי סגור, וביתר שאת לאחר 1973, סמן מעצב לכינונה של פסגת ההר כמתחם "מקודש". יש להדגיש כי התנועה האזרחית בהר אינה מוגבלת באופן הרמטי, והיא אפשרית, אך רק בפיקוח ובשליטה של גורמים צבאיים. עובדה זו מטשטשת את הגבול שבין המרחב הצבאי למרחב האזרחי, בעיקר משום שהביקור במקום מתחיל בדרך כלל מזירת הקרב של 1973. שם לצד תצפית פנורמית המופנית ברובה לכיוון סוריה, המבקרים מקבלים גם סקירה היסטורית. כאן אפשר להצביע על שני מקומות תודעתיים שונים הממוקמים באותו מרחב, כפי שהיטיב לתאר זאת אבי בניהו:

עם ישראל מיטיב להכיר דווקא את החרמון של מטה... [ו]מסתפק בביקור של שבת חורפית במה שקרוי אתר החרמון, "שלג לעניים" במונחים אירופיים. ויש חרמון של מעלה מעל הרכבל העליון... שטח צבאי... עולם אחר. שלג של ממש מבהיק בלובנו... כל חייל חדש

13 לדיון בהקשר זה ראו Handelmann and Shamgar-Handelman 1997, 95–101.

שמגיע לכאן מקבל תזכורת, "מורשת קרב" על מה שאירע כאן באוקטובר 1973 (בניהו 1986).

תיאורו מדגיש את ההיררכיה בין החרמון ה"צבאי" לחרמון ה"אזרחי". בחרמון ה"צבאי" שסגור לרוב הישראלים מטעמי ביטחון, השלג מבהיק בלובנו והנוף עוצר נשימה. בחרמון ה"אזרחי" יש "שלג לעניים" והמבקרים מן הסתם אינם נחשפים למורשת הקרב אף שללא ספק רבים מהם מכירים אותה.

הנראות של החרמון כחלק מהמרחב באה לידי ביטוי משמעותי עוד לפני כיבושו מחדש. לפני הקרב השלישי נתפס ההר כצופן רע, מאיים מסוכן. חייל אחד העיד כי בעלייה לחרמון הוא נראה "כצללית עמומה ומאיימת, הצופנת בתוכה נסתרות" (בטלהיים 1980, 162). אחד החיילים שהשתתפו במבצע לכיבושו אמר: "היה לי ברור... שאני צריך לסגור חשבון עם ההר הזה" (שם). שירו של חיים חפר "החרמון של גולני" (1973) הביע היטב את הילת היראה שנקשרה למקום על פי אתוס של לחימה, והבהיר מדוע הפך האתר למקום קולקטיבי:

כאן לא רצים. כאן הולכים. לאט, כמו במקדש

אורח. כאן הולכים לאט [...]

כאן הולכים לאט, כאן יש אבנים שעליהן לא דורכים [...]

אז לך לאט, עובר-אורח, גמע כל פרט, כל רגע, כל חלק [...]

וזכור מה יש על האדמה, כשתבוא להחליק על השלג.¹⁴

כיאה לאתר מקודש אסור לרוץ בו, רק ללכת, ואולי אף לא ללכת אלא רק לעמוד ו"לנשום את אוויר החיים", כלשון השיר. קודם לקרב הזה העפילו הישראלים אל ההר לשם פנאי והנאה של חולין, ואילו אחריו הפכה העפלה זו לפעילות לשימור זיכרון המלחמה הקולקטיבי. מקום התרחשותו של הקרב לא היה "ההר" או "החרמון" אלא אתר המתקיים בתודעה בכל מקום כ"כאן", היכן שיש אבנים שעליהן אסור לדרוך וישנו "נתיב דם" (שם). כמו במקרים אחרים שהיתה בהם אמביוולנטיות ביחס ל"מקום" הישראלי-יהודי (ארן וגורביץ 1991), גם כאן מאופיינת קוטביות של מקום: מקום של מוות וחיים, זמניות ונצח. אך בעיקר מורגשת בשירו של חפר תוכחה כלפי הקורא הישראלי: "כאן זוכרים הרבה דברים שלעתים קרובות אנחנו כל כך מהר שוכחים". הציווי בשורה האחרונה, "זכור", מורה על פרקטיקה חשובה של הטמעת הקרב על החרמון לתוך הזיכרון הקולקטיבי, אולי לא רק הישראלי אלא היהודי בכלל.¹⁵ הטמעה זו יוצרת קשר תודעתי משולש בין הטבע וההר, האומה והלאום, והמדינה והצבא.

¹⁴ ידיעות אחרונות, 26.10.1973; ראו גם בטלהיים 1980, 185.

¹⁵ לסוגיית הזיכרון ביהדות ראו ירושלמי 1986; פונקשטיין 1991; רוזנסון 2001. לדיון רחב יותר בנושא ראו Halbwachs 1992.

כך, באמצעות סיפור הלחימה, נטווחה מסגרת סיפור אינטימית, קהילתית וטריטוריאלית, מעין אמירה בנוסח "זר לא יבין זאת".¹⁶ זהו מסר שממדר ומדרג בין השותפים לחוויה ובין צופים מבחוץ ומסמן שני מעגלי קרבה: הראשון, מעגל צבאי שבו תבצע ההנצחה ובו תימסר מורשת קרב – מפי הלוחמים שהשתתפו בקרב ובמלחמה בכלל אל החיילים הבאים אחריהם, שיכירו את הסיפור מקרוב וימסרו אותו הלאה, וכן הלאה לדורות הבאים. השני, מעגל אתנו-לאומי הממדר מבקרים אחרים בהר – לא יהודים ולא ישראלים – שאינם נוטלים חלק בחוויה הצבאית ושאננם מזהים עצמם או מזוהים כציונים. בשני מעגלים אלו היה לחרמון, בהיותו "העיניים של המדינה", תפקיד מוגדר וברור אשר כלל יסוד סמוי של שליטה, לא רק בהיותו מתצפת אלא גם בהיותו נצפה. אנו יכולים להבחין בשתי התפתחויות משמעותיות ביחס לניכוס של ההר. הראשונה היא התיאולוגיזציה המעניינת שהוא עובר ממרחב חולין של פנאי למרחב קדוש של מלחמה, תיאולוגיזציה שמקובעת בשיח לאומי חילוני. ההתפתחות השנייה והחשובה לא פחות נוגעת לדרכי ההסתכלות אל ההר כפי שהן משתקפות בביטוי "העיניים של המדינה". בחלק הבא אדון בשתי המשמעויות הנגזרות מביטוי זה, ובדרך שבה המשיגו את ההר כסמל גיאופוליטי.

"תן לי נקודה שרואים ממנה את דמשק"

דניאלה מנסבך (2007) השתמשה לצורך מחקרה על נשות ארגון "מחסום Watch" בהפרדה שיצרה אן קפלן (Kaplan 1997) בין שני מושגים של רעיון המבט: *look* ו-*gaze*. קפלן מתרכזת באנלוגיה בין גזע למגדר כפי שנתקבעה במבט הגברי ובמבט האימפריאלי, אשר בתרבות המערבית נעשו בלתי נפרדים זה מזה. בעבור קפלן, אחת הדרכים החשובות לניתוח אנלוגיה זו טמונה בניסוח ההבדל בין המבט כ-*look* ובין משמעותו כ-*gaze*.¹⁷ ה-*look* לפי הגדרתה הוא תהליך מתמיד של יחסיות והתעצבות הדדית. המבט כ-*look*, אומרת קפלן, מהווה את אחת הפרקטיקות האנושיות היסודיות ביותר לצד ייצורו של הגוף. פרקטיקה זו מכוננת כאשר הילד לומד את התרבות שהוא נמצא בתוכה ולומד במה ניתן להתבונן, ממה יש להסיט את המבט, "מה צריך להיות נראה ומה בלתי נראה" (Kaplan 1997, xvi). בעיקר יש להבין כי המבט כ-*look* משמעו סקרנות כלפי האחר ורצון לדעת. אמנם טמון בו פוטנציאל להפוך לדכאני אך לא בהכרח. לעומת זאת, המבט כ-*gaze* תמיד יהיה חד-כיווני וירמז על אובייקט פסיבי הנתון

¹⁶ מיכאל פייגה עמד על משמעותה הבעייתית של האמירה "זר לא יבין זאת" בהתוויית המרחב (פייגה 2002, 12).

¹⁷ קפלן בוחנת באמצעות טקסטים קולנועיים כיצד כונו יחסי מגדר וגזע מנקודת מבט קולוניאלית ופוסטקולוניאלית. לדיון חשוב אחר במבט האימפריאלי, אשר הטרם את מחקרה של קפלן והתמקד בתפקידה של התרבות הקולוניאלית דרך ניתוח ספרות מסע בעידן האימפריאליזם האירופי, ראו Pratt 1992.

לבחינה על ידי סובייקט אקטיבי (מנסבך 2007, 81; Kaplan 1997, xvi). המבט כ־gaze מייצר את נוכחות האובייקט, או את היעדרו, כאיום פוטנציאלי על הסובייקט המתבונן, איום המרחף מעל עצמאותו וביטחונו. על כן האובייקט חייב לעבור תהליך של מיקום, של רציונליזציה, ובאופן עקיף גם של הכחשה (Kaplan 1997, xviii). בעבור קפלן, המבט כ־gaze נכשל בכך שאינו מבין כי למושאי האנושיים יש תרבות ואורח חיים אינטגרליים משל עצמם שאינם פועלים לפי הנחותיו של נושא המבט. החרדה האינהרנטית ל־gaze משקפת את פחדיו של נושא המבט ומונעת ממנו לראות "באמת" את אלו שהוא מבקש לבחון (Kaplan 1997, 78). לפיכך, ההבדל החשוב ביותר בין שני סוגי המבט טמון בחוסר היכולת של ה־gaze ליצור תהליך של התפתחות, אדפטציה והדדיות. הוא תמיד יישאר חרדתי, סגור ושקוע בתהליך פרדוקסלי של מעקב ודחייה, למידה והדחקה.

דניאלה מנסבך מדגישה כי בעברית אין הבחנה בין שני המושגים וכי המבט ניתן לפרשנות כ־look או gaze (מנסבך 2007, 81). לעומתה אני מבחין בין שתי משמעויות המבט כפי שהסבירה אותן קפלן: את המבט כמשמעות של look, המבט הפתוח לפרשנות, אני מכנה "התבוננות" ואילו בעבור המושג של gaze אני מבקש להשתמש במילה "צפייה", המסמלת את היחסים החד־כיווניים שבהם סובייקט אקטיבי מכונן אובייקט פסיבי. נוסף על כך אני מבקש לאתגר את קביעתה של קפלן כי בין שני המושגים מתקיימת בינאריות מובנית. תחת זאת אטען כי באופן פרדוקסלי הצפייה יכולה ליצור גם תהליך של התבוננות, לעתים אף באופן בלתי נמנע. במקרה שלפנינו, הצפייה הסובייקטיבית שנעשית מעל פסגת הר החרמון, כלומר מאובייקט מוחשי אך גם מדומיין, מחייבת גם התבוננות רפלקסיבית בסובייקט הנושא את המבט.

מושג המבט (gaze), כפי שהוא בא לידי ביטוי במקרה של החרמון, משקף את היררכיית הכוחות בין צופה כסובייקט פעיל לבין נצפה שהוא אובייקט סביל. דימויו הבסיסי של החרמון לנקודת מבט היה דומיננטי גם בתקופה שקדמה לכיבושו במלחמת ששת הימים אך בתקופה זו הודגש המבט ממנו יותר כאקט של התבוננות אינטרוספקטיבית ופחות כצפייה חד־כיוונית. ההר הוצג תדירות כנקודת תצפית ונקודת ציון שממנה אפשר לדמיין את הטריטוריה הציונית המתגבשת. המבט הנפרס מהחרמון העניק לו את מעמדו בבחינת החלק התוחם של ארץ ישראל, גם בתקופה שבה היו הגבולות פרוצים והתנועה בין חלקי הארץ היתה חופשית.¹⁸ אך לאחר מלחמת יום הכיפורים היה המבט לדימוי מרכזי שדרכו התעצב החרמון כמקום שהנוכחות הישראלית בו מחויבת המציאות. במובן מסוים ניתן לטעון כי בתהליך זה המבט המתבונן, שהיה חף לכאורה משיקולים גיאופוליטיים, הוחלף במבט צופה אשר באמצעותו נוסח הרציונל של שליטה על ההר לא משיקולים מעורפלים כמו שייכות

¹⁸ דוגמאות בולטות לכך ניתן למצוא אצל זוטא 1921, 216; וילנאי 1945, 458; ברסלבי 1958, 6; 1960, 3, 445, 448–470; שמעוני, 1964, 19, 21–22; טהון 1979, 40. ראו גם הערה 7 לעיל.

מטא-היסטורית אלא מצורכי ביטחון קונקרטיים, אשר משלב מסוים הפכו בעצמם לתביעה אידיאולוגית ותרבותית.

הצפייה וההתבוננות אל החרמון ומפסגתו היו לשתי הפרקטיקות העיקריות שדרכן התעצבה התביעה לריבונות. המעבר בין ההתבוננות לצפייה בא לידי ביטוי באופן שבו נתפס ההר כחלק טבעי מהטריטוריה מצד אחד, וכנכס שצורך אליה לצורך גיאופוליטי מצד אחר. החרמון צופה (gazes) כלפי מזרח ("החוצה"), על כל המשמעויות הכרוכות ברעיון המבט, אבל ממערב ("מבפנים") מתבוננים אליו (is looked at) במוכן מאיים פחות אך מנכס ומקבע באותה מידה.¹⁹ יתר על כן, אפשר לראות כיצד שתי צורות הסתכלות אלו משלימות זו את זו. באחת מהן (הצפייה) ההר הוא נכס גיאואסטרטגי, באחרת (ההתבוננות) ההר מסומן כנכס תרבותי ואידיאולוגי אשר הטמעתו בתבנית נוף לאומית נתפסת כהליך נורמטיבי וטבעי.

שלושה ימים לאחר שנכבש החרמון בפעם הראשונה, במלחמת ששת הימים, עלו עליו משה דיין ועזר ויצמן, אז ראש אג"ם. ויצמן ביקש "מתנה" משר הביטחון דאז: "תן לי נקודה שרואים ממנה את דמשק" (מן 1992). הצורך המבצעי של חיל האוויר וכוחות המודיעין להתבונן ולתצפת והשאיפה הסמויה להשקיף על מנת להפגין עליונות באו לידי ביטוי בשפתו הפשוטה והתכליתית של ויצמן. שש שנים לאחר מכן היה זה הטיעון המכריע לכיבוש מחדש של ההר, ולא קדושתו הדתית למשל, שחשיבותה אינו נדונה כמעט. המבט מההר הנציח יתרון אסטרטגי מכריע – היכולת להביט ולפקח ממנו עין על סוריה, שנחשבה לאויב אכזרי ואף ברברי. במאבק הכוחות בין סוריה לישראל הפך מוצב החרמון למגדל תצפית שממנו אפשר לצפות ישירות, לפקח ואולי אף להעניש את הריבון הסורי. אהרון אמיר ביטא השקפה זו היטב: "אין ספק שהנשיא אסד שומר טינה לישראלים על שקרעו את הגולן מגופה של סוריה, כשם שהוא ממאן לשכוח את האיום הנשקף לדמשק מהעין הצה"לית הפקוחה עליה ממרומי החרמון ומן התותחים המטווחים עליה" (אמיר 1997, 49). נקודת המבט היתה אפוא פיזית וסימבולית, הן במישור הביטחוני והן במישור התרבותי-מוסרי. היא נוסחה היטב בשירו של יובב כ"ץ "בתי את בוכה או צוחקת", שדימה את הרמה כולה טרם כיבושה להר שהפך למפלצת.²⁰

¹⁹ מנסבך מייחדת את דיונה לפרקטיקות המחאה של ארגון "מחסום Watch" בגדה ומתייחסת בעיקר לפעולות הצפייה של הנשים ולהשלכותיה. בייחוד היא בוחנת כיצד פעולה זו מערערת את הסדר הפוליטי והמגדרי (מנסבך 2007, 82). למבט ישנה חשיבות רבה בחלוקת הכוח המרחבית בשטחים שכבשה ישראל לאחר 1967, בעיקר בגדה המערבית, ועל כך עומד אייל ויצמן (Weizman 2007).

²⁰ את השיר הלחין דוד קריבושי. חשיבות ההתבוננות אל הרמה כולה, כמו גם הצפייה ממנה, באה בשיר לידי ביטוי בייחוד במילים: "הביטי למעלה, בתי, אל ההר, ההר שהיה כמפלצת/ עוד יש תותחים, ילדתי, על ההר, אך הם מאיימים על דמשק". כ"ץ כתב שיר זה במקביל לשירו "מלכות החרמון" (לחן: אפי נצר), שהפך מיד לאחר יוני 1967 לאחד מלהיטי התקופה (טסלר 2007, 160–161). הוא מספר שבשיר הראשון ניסה ללכוד את אַיִמי התקופה שקדמה לכיבוש הרמה, ואילו בשני ביקש לשקף את האופוריה שחשו הוא ורבים אחרים עם היוודע על כיבושה (ריאיון המחבר עם יובב כ"ץ, 4.5.2009).

המבט ממרומי החרמון מתקשר למושג "המבט הגיאופוליטי" (The Geopolitical Gaze), שהעניק לדימוי ההתבוננות והמטפורה הוויזואלית חשיבות רבה. המבט הגיאופוליטי סרטט את המפה העולמית על ידי התבססות על כימות ומדידה של נתונים שהוצגו במפות וטבלאות חלוקה, ונחשבו לתוצרי ידע אובייקטיבי ואמין מחד גיסא, אך נשען על נקודת התבוננות מערבית, גברית וצבאית מאידך גיסא (Tuathail 1996, 29, 51; Agnew 1998, 15–35). לפי הגדרתו של מישל דה סרטו, המבט הגיאופוליטי מבטא ניצחון או העדפה של המקום על פני הזמן ושליטה במקום באמצעות הבחנה בין הזמני והחולף לבין הקבוע והמתמשך. הוא קבע כי המבט חייב להיות מכומת, ממופה ומשוקלל באמצעות סוכני ידע מורשים, מעבדות ומכוני מחקר (De Certeau 1984).

במובן מסוים אנשי מוצב החרמון היו סוכני ידע כאלה. מתחם החרמון היה סגור לרוב תושבי מדינת ישראל תחת מעטה של סודיות – עוד פרקטיקת שיח רבת עוצמה המייצרת מידור – פן ייחשפו מכשור רגיש וסודות, והיה מקודש על ידי חשאינותו. המבט מפסגת החרמון, שהתבסס על טכנולוגיות של שליטה וידע המבוססות על ראייה, הדגיש את חשיבות האחיזה בהר כמקום שרואה, מפקח וצופה למרחוק. מבחינה זו ההתבוננות מן ההר הדגישה את רעיון המבט כ-gaze המחלק את המרחב בין צופים לנצפים, בין סובייקטים פעילים לבין אלו שנתפסים על ידם כאובייקטים. נפילת המוצב ב-1973, עם שביית החיילים שהוצבו בו, בהם גם כאלה שהחזיקו במידע רב ערך, ערערה את פרקטיקת הכוח הזו וחייה את כיבושו מחדש.²¹ כאמור, ניתוח זה אינו מבטל את העובדה שמבחינה אסטרטגית היווה המוצב נקודת יתרון משמעותית. עם זאת, ברצוני להציע כי בצד עמדת המדינה, אשר עקב מיקומו הגיאוגרפי של ההר ראתה בכיבושו מחדש כורח אסטרטגי, היתה כעת למבט מהחרמון השלכה בלתי צפויה על תהליך הלגיטימציה של ניכוס ההר. כפי שאבקש להראות בהמשך, למבט הגיאואסטרטגי נוסף כעת יסוד ביקורתי דיאלקטי, בעקבות המחיר הכבד שגבה הקרב לכיבושו מחדש של ההר. היה זה קרב שכונן מחדש את המבט מן החרמון והדגיש את חשיבותו הצבאית, אך בה בעת פתח אפשרות להתבוננות מחודשת ומערערת על הגיון האחיזה בשטח שבו התחולל.

קפלן מראה בספרה כיצד ידע טכנולוגי וזהות לאומית מתכנסים יחדיו דרך מנגנון הצפייה. תפיסות של לאום ואומה וכן גם טכנולוגיה ומדע הן קטגוריות תרבותיות מרכזיות שבהן מתבצעת אינטרפלציה של הסובייקט על ידי אקט הצפייה ושימוש באמצעים טכנולוגיים (Kaplan 1997, 27–56). אפשר לפתח רעיון זה בהקשר של הפונקציה הטכנולוגית הגיאופוליטית של החרמון, שהפכה לסממן ללאומיות מערבית, מתקדמת ומפקחת. אולם בדיוק ברגע שהצפייה מהחרמון הונצחה כשילוב בין הזהות הלאומית ליכולת טכנולוגית,

²¹ אחת המכות הקשות היתה נפילתו בשבי של סגן עמוס לוינברג, קצין איסוף של יחידת ההאזנות 848. לוינברג צבר ידע מודיעיני עצום הודות לזיכרונו הפנומנלי. הוא נלקח לדמשק, נחקר ועונה וחוקריו הצליחו לחלץ ממנו פרטים רבים. כמה אנשי מודיעין בכירים טענו כי לוינברג הסב נזק כבד לישראל לטווח ארוך, והיו שאף דרשו להעמידו למשפט בעוון בגידה (טל ואחרים 2003).

מדעית ומערכתית, שב המבט אל החרמון (מתוך תחומי ישראל לפחות) והיה למבט מתבונן המאתגר את מערך היחסים בין לאום למרחב.

בנקודה זו הדיון במושג המבט מתקשר ישירות להקשר שבו הפך ההר ל"עיניים של המדינה". מלחמת יום הכיפורים נתפסת בציבור הישראלי-ציוני באופן שלילי לנוכח הכישלון לחזותה. כישלון אשר נודע בקרב ציבור זה בכינוי "המחדל". הרעיון העיקרי של השיח על "המחדל" היה כי המלחמה היתה צפויה, הכתובת היתה על הקיר אך עיני המנהיגים כשלו ולא ראו אותה בעוד מועד. הביקורת הקשה באה לידי ביטוי בחיבורים רבים שנכתבו לאחר המלחמה. *המחדל* (בן-פורת ואחרים 1973) היה הראשון בהם, והוא כלל ביקורת נוקבת על הדרגים המדיניים והצבאיים במלחמה (הבר ושיף 2003, 264). כבר במשפטי הפתיחה השתמשו הכותבים במוטיב העיניים שכשלו להבין: "ראינו את המלחמה ורבים מאתנו לא האמינו שאכן תתחולל" (בן-פורת ואחרים 1973, 2). מוטיב הראייה שהכזיבה היה רלוונטי במיוחד בנוגע לחרמון, כיוון שהמוצב שהוקם עליו צפה אל הצבא הסורי המתכונן להתקפה, אך הידיעות שנמסרו ממנו ומשורה ארוכה של מקורות מודיעיניים, לא תורגמו לפעולה מעשית כלשהי.

לפי קפלן, הצופה, הסובייקט הנושא את המבט, אינו מעוניין להתבונן ממש באובייקט שלפניו, אלא עמוס בחרדותיו שלו אשר מעורבות באופן בלתי נמנע בתשוקה.²² הסממנים של שילוב זה ניכרים במידה מסוימת גם במקרה שלפניו, אלא שפה התשוקה הופכת למטרה מושכלת: צורך רשמי להשגיה ולפקח באופן מתמיד, שנובע מתוך חרדה מפני כיבוש. כאמור, קפלן טוענת כי החרדה מונעת למעשה מנושא המבט הצופה לראות את האובייקט שבו הוא מסתכל. מבחינה זו שיח "המחדל", הרווי בביטויים כגון "הצופה שנרדם" (בר-יוסף 2001), משקף במידה רבה כיצד טשטש המבט הצופה את תפיסת המציאות יותר משהבהיר אותה. הד לכך עולה מדבריו של עודד ידעיה, צלם ורב-סרן בסיירת מטכ"ל שהגיע לחרמון עוד לפני שנכבש בידי חטיבת גולני, אשר מובאים בספרה של חוקרת התרבות אריאלה אזולאי איך *זה נראה לך*: "בכל מה שקשור למבט כולם ראו, ראו את תזוזת הכוחות. בעניין הזה לא הייתה 'עבודה בעיניים'" (אזולאי 2000, 126). אזולאי מדגישה בספרה את רבגוניותו של המבט ביחס לחרמון. בספר, שעוסק כולו בהיבטים שונים של תרבות ויזואלית, היא מציגה דמות מרכזית נוספת לצד ידעיה, הקשורה לאירוע הקרב ב-1973: אלוף שלמה גזית, ראש אמ"ן במלחמה. אזולאי בחרה בשניים משום שבמובן מסוים שניהם התעמתו עם הסימנים המעידים על כוונה לפתוח במלחמה, עם הידיעה שהתקבלה על כך

²² הניתוח של קפלן מבהיר את החרדה הקשורה לאקט הצפייה באמצעות ניתוח פסיכואנליטי. קפלן מסבירה כי הילד הגדל מתבונן באיברי המין של הילדה ומזהה שם את היעדרו של הפין. זהו הרגע המכונן אצלו יסוד טראומטי וחרדת אובדן (Kaplan 1997, xviii). מנסבך ממשיכה את הדיון המגדרי ביחס לתפקידו של המבט (דיון שבו החלו קפלן וכן חוקרים אחרים) על ידי בחינת ארגון "מחסום Watch" ופרקטיקות ההתבוננות והצפייה של פעילותו (מנסבך 2007). גם במקרה של החרמון יש תפקיד משמעותי למגדר (לפחות במישור הסימבולי) אך היבט זה אינו נבחן במסגרת חיבור זה.

שהסיכוי למלחמה נמוך, ועם העובדה ש"העיניים של המדינה" למעשה נכשלו במשימתן. לדבריה, שניהם היו:

זוגות עיניים על המלחמה, האחד ראה את המלחמה בעיני רוחו, קרא אותה מעל גבי תצלומי אוויר והיום הוא מפרש את סימניה כמו רופא המצביע על סימפטומים של מחלה; השני היה בזמן מלחמת יום הכיפורים סטודנט לצילום שנזדמנה לו עמדת תצפית אחרת, נראה מכול, של מי שראה, מבעד ומעבר למה שראו "העיניים של המדינה", שאפשר היה אחרת (שם, 119).

אזולאי ממחישה את האמביוולנטיות של השימוש במושג המבט כפי שהיא עולה מן היחס בין העיניים הנמצאות על ראש ההר לבין אלו המתבוננות אליו בספקנות. במקרה זה ההתבוננות המובאת כעדות מחוויית המלחמה, מלמדת ש"אפשר היה אחרת". בעדות שאזולאי מביאה אנו רואים כיצד ההתבוננות אל ההר קשורה לצפייה מפסגתו. עם זאת, לא ניתן לומר כי אותה התבוננות מערערת לחלוטין את הצגתו של ההר כעיניים קולקטיביות, החיוניות לביטחונה של המדינה. במקום זאת ניתן להצביע על דינמיקה הדדית שנוצרת מהצפייה: החרדה הביאה לכך שהמבט הצופה לא ראה באמת, חוסר היכולת לראות הביא להתעצמותה של אותה חרדה, ואילו החרדה מייצרת התבוננות על חשיבותו של ההר.

בספר *המחדל* סיפור הקרב על החרמון מסתיים בעדותו של "סמל אבולעפיה": בשבילנו החרמון היה כמו כותל. רצינו להגיע אל החרמון ולא לוותר עליו... הכניסו לנו את הדבר הזה בראש שאנחנו לא יורדים משם עד שלא רואים שם את הדגל של גולני... אבל יותר אני לא מסתכל... לא רוצה לראות את זה יותר... רק פעם אחת הסתכלתי... כדי לראות אם הדגל של גולני עוד נמצא שם. ראיתי רק את דגל ישראל. הדגל של גולני לא היה. אולי הצנחנים הורידו אותו (בן-פורת ואחרים 1973, 238, ההדגשה שלי; מ"ר).

ההשוואה המדהדת בין החרמון לכותל מלמדת אותנו כיצד שילב המבט הגיאופוליטי בין המבט המתבונן לבין המבט הצופה. הניכוס הטבעי של ההר התבסס על חשיבותו הביטחונית שהפכה אותו לקדוש כמעט כמו הכותל. דבריו של "סמל אבולעפיה" המובאים בספר הם למעשה ציטוט מדויק מן הריאיון עם החייל בני מסס לאחר כיבוש החרמון.²³ עם זאת, בספר הושמט המשפט שבו מסס מסביר כי נאמר לו שהחרמון הוא העיניים של המדינה. בבוקר יום שלישי, מיד לאחר תום הקרב ראיין את מסס כתב הטלוויזיה מיכה לימור. לימור סיפר על האירוע לאחר מכן:

שאלתי אותו [את מסס] מדוע הוא קם פתאום והסתער קדימה. הייתה מין שתקה דרמטית כזו של רגע, כאילו זה מבוים. פתאום אורו עיניו, כמו נזכר מדוע הוא עשה את זה, ואז

²³ הוויתור על שימוש בשמו של מסס לטובת "אבולעפיה", שם שמהווה מעין ייצוג עדתי, מעיד על הדימוי האתני שיוחס לחטיבה. גם חיים הרצוג בספרו *עם כלביא יקום* הקפיד לציין כי חייל גולני שקרא לחרמון "העיניים של המדינה", היה בעל "מבטא מזרחי בולט" (הרצוג 1983, 250).

הוא אמר את המשפט שנכנס להיסטוריה: "כי אמרו לנו שהחרמון זה העיניים של המדינה" (אלפיה 2003).

מלבד העובדה ש"העיניים של המדינה" היו למעשה מוצב מודיעין אימתני שנפילתו נחשבה לבלתי מתקבלת על הדעת והצדיקה בכך שתי מתקפות חזיתיות ועשרות נפגעים; הן הפכו דימוי למבט אינטרוספקטיבי על משמעות המלחמה והישגיה הטריטוריאליים. העיתונאי מנחם מיכלסון ניסה לדובב את מסס זמן קצר לאחר המלחמה אך נכשל, וכתב עליו: "העיניים של המדינה עצובות... שולחות מבט ארוך במי הכנרת הרגועים, מטפסות לעבר סלעי הבזלת השחורים, ומבע חד להן... מנסות לחדור פנימה, אל ההר הנורא" (שם). "העיניים של המדינה" הומשלו למבט הבוחן את המחיר הטרגי שגבתה המלחמה. האופן שבו הוצג מבטו של מסס העיד על המשמעות האמביוולנטית של דימוי העיניים שהתייחס לסובייקט המשקיף אך גם לאובייקט שנבחן. העיניים של המדינה לא היו רק המבט השולט הנשקף מפסגתו אלא גם ההתבוננות אל ההר מעיני אלו ששילמו מחיר יקר בכיבושו. מבחינה זו אפשר לומר כי העיניים של מסס היו למראה שדרכה ניתן לבחון את הדרך שבה הוטמע ההר בטריטוריה והיה לחלק חיוני שלה.

החרמון, בהיותו "העיניים של המדינה", היה לאמצעי תצפית שביקש לשלוט בזכות העובדה שהוא נראה ולא רק באמצעות יכולתו להביט. לישראלים שהתבוננו בו היה ההר סמל להגנה צבאית שהכזיבה זמנית. ברוח זאת ניתן להבין את פנייתו של מפקד חטיבת גולני אמיר דרורי אל חייליו לפני שעלו על ההר במילים "עיני כל המדינה נשואות אליכם" (בטלהיים 1980, 172). חיילים אחרים שהשתתפו בקרב סיפרו כיצד "כל המלחמה היה החרמון בהישג עין והלב נצבט", אך גם הדגישו כי "היה צורך בכיבושו לא בגלל הניסיון הראשון הבלתי מוצלח אלא רק בגלל שאי-אפשר בלעדיו" (שם). לכן רק לאחר הקרב לכיבושו מחדש היה אפשר לנסח בבהירות, באמצעות סיפור הקרב ועל ידי שימוש במושג המבט, את החשיבות הביטחונית שיוחסה להר, ולמעשה להגדיר בבירור את הסיבות המחייבות את ניכוסו, סיבות שמתקשרות לתהליך הלגיטימציה של רמת הגולן כולה כישראלית.

בנקודה זו מעניין להשוות בין הדרך שבה נוכס המרחב של החרמון לבין דרך ניכוסם של אזורים אחרים שנכבשו ביוני 1967. כך למשל, ראוי לבחון את המבט אל החרמון אל מול המבט הנשקף אל העץ הידוע של גוש עציון (אוחנה 2008, 203–228). בשני המקרים יש אלמנטים דומים סביב תביעת הניכוס: תבוסה כואבת, חוויית מלחמה שמועצמת לכדי מיתוס, יש שיאמרו פוליטי, ושימוש באנלוגיות היסטוריות כמו סיפור המכבים (שם, 218–220). בייחוד מעניין כי בשני המקרים הגיון השליטה במרחב מבוסס על רעיון המבט אל נקודת ציון מובחנת בתוך הנוף (ראו גם מיטשל 2009). אך ישנו הבדל בולט: בנרטיב הציוני שלאחר 1967 השיבה לכפר עציון מתוארת כשיבה למקום הציוני ה"ישראלי", אך בה בעת מודגש כי היא שיבה מכוח הבטחה אלוהית אל המרחב התנ"כי ה"מקורי". לעומת זאת, ההיאחזות בחרמון והצפייה מפסגתו מנוסחות כצורך ביטחוני "חילוני". במילים אחרות, מן

ה"ישראליות" של הרמה ושל החרמון נעדר באופן בולט הממד המשיחי, אך מחוזק הממד הנורמטיבי והמרכזי של הזהות הישראלית, הקשור לשיח הביטחוני. המעניין הוא שגם שיח זה מנוסח בשפה תיאולוגית המדגישה אלמנטים של קדושה – במקרה זה קדושה הנובעת מחשיבותו הביטחונית של המרחב.

עוד השוואה מעניינת עולה בין הטמעתו של הר החרמון במרחב הישראלי לבין תהליך זהה שעבר על הר הצופים לאחר 1967, כפי שמציעה איילה לוי בגיליון זה, במאמרה העוסק בהר הצופים. בשני המקרים ניתן לזהות תמות חופפות הנוגעות לתפקודם הפוליטי של ההרים בנוף הציוני בפרט ובנוף האנושי בכלל. גם החרמון וגם הר הצופים מתפקדים כמרחב ספִי: כל אחד מהם מהווה סף אשר חצייתו מסמנת מעבר של גבול בין טריטוריה מוכרת למרחב עוין.²⁴ הדיון בספִים קשור גם לניגוד שעולה בין מנגנוני ויסות התנועה בתוך קמפוס האוניברסיטה על הר הצופים לבין התנועה אל פסגת החרמון ועליה. בשני המקרים האינטרפלציה המופעלת על הסובייקטים הנעים במרחב קשורה ליחסי הכוחות הפוליטיים והחברתיים של המדינה ובמובנים רבים היא גם מאשררת אותם. אלא שעל החרמון אין סף שלאחר חצייתו הציבור הופך להיות "אוסף של יחידים הומוגניים אשר נענים בלא הבדל להוראות השימוש של המוסד" (לוי, גיליון זה, 18). בפסגת ההר חלה הבחנה בנויה וקבועה בין אלה ש"שייכים" ובין אלו שלא, הבחנה שקשורה כאמור לחוויית מלחמה מדירה ומכלילה.

המוטיב המרכזי השווה בשני המקרים הוא שההר הופך למעין מטונימיה של ההתרחבות הטריטוריאלית שלאחר 1967 על ידי הדגשת חשיבות ההתבוננות והמבט אל ההר וממנו. בשניהם מוענקת להר הנישא חשיבות רבה כיוון שהוא מהווה עמדת צפייה והתבוננות על הסביבה. בשני המקרים הפך ההר שנושא עליו את האתר (אם קמפוס אקדמי ואם מוצב צבאי) לנקודה משקיפה ונשקפת המסמלת מהלך של ניכוס ותביעה ריבונית. קמפוס האוניברסיטה נבנה במקום "רצוי הכי גבוה... שיהיה נשקף על סביבותיו" (שם, 21), בין השאר על מנת שיהיה אפשר להתבונן ממנו על מקומו המשוער של בית המקדש. אך נקודה זו מדגישה את ההבדל בין הטריטוריה שבמרכז מוקם הר הצופים לבין הטריטוריה שאת גבולה סימל החרמון, ומבהירה את ההקשר הגיאואסטרטגי שבו נוכס החרמון לעומת השיח התרבותי-רליגיזי של הר הצופים. את בקשתו של יוחנן בן זכאי "תן לי יכנה וחכמיה" המוזכרת באשר להר הצופים (שם, 22) החליפה במקרה של החרמון הדרישה "תן לי נקודה שממנה רואים את דמשק".

הוויכוח בישראל על השליטה בשטחים, שהתחדש ביתר שאת לאחר מלחמת 1973,

²⁴ שני ההרים מוקמו עוד קודם ל-1967 כנקודות מעבר מן הגלות אל הארץ המובטחת. הר הצופים הוצג כך בנאומו של הלורד בלפור מ-1925. החרמון, לעומת זאת, מתואר כך אצל זאב וילנאי בספרו *מדריך ארץ ישראל: חיפה, העמקים, הגליל, חרמון* (1945). וילנאי מצטט את שיר השירים "אתי מלבנון כלה, אתי מלבנון תבואי, תשורי מראש אמנה, מראש שניר וחרמון... עד אותו ההר ארץ-ישראל. ממנו והלאה חוץ לארץ" (שם, 458).

חידד אף הוא את הדמיון בין החרמון למרחבים האחרים שנכבשו ב־1967. החרמון – טריטוריה שמבחינה תודעתית חפה מדיון הכיבוש שלאחר מלחמת ששת הימים – שולב לתוך המחלוקת. דימוי ההר לעיניים הפך אמנם לביטוי כמעט קנוני ושוכפל לאין־ספור מקרים,²⁵ אך לא התבסס לחלוטין בתוך הנרטיב הציוני הלאומי. בפולמוס ה(גיאור)פוליטי על גבולות יוני 1967 היו "העיניים של המדינה" למטבע לשון ומימרה שגורה ששימשה לעתים כשפה מרחבית דיאלקטית – מתרחבת מחד גיסא ותוחמת ומצמצמת מאידך גיסא (קמפ 2000). בחלק הבא אעסוק במתח שהתפתח בין חשיבות האחיזה בהר כפי שנוסחה באופן מיליטריסטי לבין הניסיון לערער תפיסה זו במסגרת הדיון הכולל ב"התכונות" המרחב הישראלי לאחר 1967.

מבט על ארץ לא מוחלטת

ב־1974 הציבה האמנית מיכל נאמן על חוף שפת הים בתל־אביב שני שלטים עם הכתובת "העיניים של המדינה" שהופנו מערבה. כעבור זמן סיפרה על האמירה שהסתתרה מאחורי המיצג: "ב'עיניים של המדינה' ניסיתי לסמן גבול על ידי עקירה של מטפורה מילולית, ממקום אחד (החרמון) ומיקומה בגבול אחר לא יציב – הים" (נאמן 1978, 45). בכך ביקשה לנתק את המשפט ממשמעותו הראשונית ולהציע קריאה אחרת (או ראייה אחרת) למבט העיניים המתחברת לנקודת מוצא מדומיינת של ציונות אירופית (נאמן ונוימן 1980), אך הפעם מכיוון הים, כלומר מנקודת המוצא הקלאסית של הציונות כתנועה לאומית (חבר 2000).

עבודתה של נאמן היתה חלק מתגובה אמנותית שביקשה לדון בשינויים הפוליטיים והתרבותיים שנבעו מהיותה של ישראל מדינה חסרת גבולות מוסדרים. עבודתה משקפת את תהליך ההתבוננות ביחס לתפקידן של העיניים. התייחסותה האמנותית למימרה קצרה, עממית, מעידה בעיקר שהמשפט הפך לקוד תרבותי בשפה הישראלית, גם אם הדיון ב"ישראליותו" של החרמון אינו עומד בלב מחלוקת ערה, כמו למשל הדיון לגבי הגדה המערבית. יעידו על כך גם המילים שבהן בחרה האוצרת אלן גינתון להציג את עבודתה של נאמן בתערוכה שאצרה ב־1998. נושא התערוכה היה האמנות החזותית בישראל של שנות השבעים, והיא נקראה "העיניים של המדינה":

נאמן מעבירה את "העיניים של המדינה" מהחרמון הגבוה, הגברי הפאלי, שבגבול המזרחי אל המקום הנמוך. הנשי השקט, שבגבול המערבי של המדינה ואולי גם הים התיכון שלחופו גרה מיכל נאמן – שוב תל־אביב – הוא תחליף לים כנרת שלחופו נולדה וגדלה וממנו יכלה לראות את החרמון.²⁶

²⁵ לעתים בפרפרזות שהגחיכו את הסמל עצמו כמו "האישונים המורחבים של המדינה", כאשר התגלה שחיילים במוצב השתמשו בסמים (ידיעות אחרונות, 9.8.2008).

²⁶ גינתון 1998, 46. האוצרת נוגעת בניתוחה בהיבט מגדרי מרתק. החרמון המקושר למיתוס גברי

גינתון מציינת שנאמן יכלה לצפות בחרמון מחופי ים כנרת, שם גדלה. מכאן שגם מול ההעתקה וההתרסה נשמרה חשיבות ההתבוננות אל ההר המסוים כנקודת התייחסות. דיון זה מלמד עד כמה השימוש במשפט שנאמר באירוע שהתרחש רבע מאה קודם לכן נותק כבר ממשמעותו הראשונית אך נותר עדיין מטבע לשון שימושי. העיניים של המדינה בתערוכה הזו היו בעיקר מבע שדרכו ניתן להציג את המשמעויות המתחרות והמשלימות של הזהות הטריטוריאלית, התרבותית והאתנית במדינה. מתח זה משתקף בתערוכה אשר עסקה בישראל כ"מדינה חסרת גבולות" ולכותרת שלה נבחרה אמירה המתייחסת למקום אשר הוגדר כגבול מסמן וברור. אך ביקורת זו נותרה במסגרתו של שיח אמנותי מצומצם יחסית, ולא העידה שמעמדו של החרמון כ"עיניים" התערער באופן משמעותי. ההר הוסיף להיות מקום שאליו הופנו עיניים ממערב. דוגמה לכך ניתן למצוא בדיווח תמים על בוא החורף למוצב החרמון, שלוש שנים לאחר מלחמת לבנון:

החרמון זה אתר החלקה וסקי... אבל הוא קודם כל מוצב החרמון. אותו מקום שהיה לסמל וכאב, שנפל ונכבש, ולגאווה, כששוחזר... מוצב החרמון איבד משהו מזוהרו, ג'אבל ברוך תפס את מקומו כנקודת התצפית של מרחבי סוריה ולבנון ומעבר להן. אבל הג'אבל חסר את המשמעות וההילה השמורות לחרמון. הג'אבל נכבש אך לא הפך לעיניים של המדינה. חיילים לא ערכו עליו סיורי מורשת קרב כדי שידעו מה שקרה ומה אסור שיקרה (עמיקם 1986).

הקדימות הטבעית לכאורה שניתנת כעת למרחב הצבאי מקבלת באופן סמוי את ההנחה כי המרחב קודם לזמן. המוצב הצבאי והאתר האזרחי הוקמו זמן קצר לאחר 1967, אולם עד ל-1973 זכה אתר הגלישה להתייחסות נרחבת יותר בשיח הציבורי – לעתים במידה משמעותית – מהנוכחות הצבאית שעל ההר. הדגשת תפקידו של המוצב כ"עיניים של המדינה" העמידה את המקום מעל הזמן ואת המוצב לפני האתר. במילים אחרות, מבחינה כרונולוגית התעצב הר החרמון כמקום אזרחי ובה בעת כמוצב צבאי. אך מבחינה תודעתית ומרחבית, הר החרמון הוא "קודם כל מוצב" ורק לאחר מכן אתר החלקה. הנחה זו קודמה בכוח המבט שהעניק ליתרונו הצבאי בכורה על שימושי האזרחיים. נוסף על כך, קטע זה שנכתב כתיאור שגרתי (גם אם הוא מנסה להישמע פיוטי משהו), על חיי היומיום במוצב מלמד על הסימבוליות שהתפתחה סביב המקום. למרות קיומו של מוצב תצפית אחר המאפשר את מימוש אסטרטגיית התצפית, מעמדו של החרמון, שהיה ל"סמל כאב וגאווה", עדיין מנוסח בבהירות. במקרה זה הוא משמש כתמרור וכסמל למחדל שכמעט הביא כליה, לפחות על הבעלות על הטריטוריות שהושגו לאחר מלחמת ששת הימים. החרמון כבר אינו משמש כזוג העיניים היחיד של המדינה אך האחיזה בג'אבל ברוך אין בה ללמד איש על "מה

מיליטריסטי הופך אצל נאמן למקום מכיל ומורכב. כאמור, ההיבט המגדרי מרכזי לדיון במבט אך הוא חורג מהיקפו של חיבור זה.

שקרה ומה שאסור שיקרה". המיזוג בין הצורך הביטחוני הריאלי בהחזקת מוצב התצפית לבין שיח הנצחה מרחבי המתבסס על הקרבה ואובדן, נוסח כחיבור טבעי, מובן מאלי. עם זאת, החרמון, בהיותו חלק מרמת הגולן, היה עדיין בתווך – מנוכס כעמדת מגן חיונית אך כלול בשטחים שמידת שייכותם לטריטוריה הטבעית הוטלה בספק. תהליך השלום עם הסורים, שהוא מחדש בשנות התשעים, העלה שוב וביתר שאת את שאלת כדאיות ההחזקה בגולן ובחרמון. בספטמבר 1994, ימים אחדים לאחר שנודע כי השיחות בין ישראל לסוריה נכנסו להילוך גבוה, התייחס העיתונאי אריה כספי למעמדו של החרמון בחברה הישראלית דרך המשפט המפורסם על "העיניים של המדינה".

זה היה משפט עם אמת לרגע, אמת שמתכלה בשימוש חוזר... בכל פעם שעולה לדיון אפשרות של הסכם עם הסורים מתרחב מוצב החרמון דרומה אל כל רמת הגולן, והעיניים של המדינה שבות ומתבוננות בנו... [המשפט] הפך לסיסמה לאומית. לא ציטטה מעגנון, בן-גוריון או עמוס עוז, אפילו לא משפט ממגילת העצמאות זכו בכבוד הזה. רק "מגש הכסף" של ויצמן ואלתרמן הגיעו למעמד דומה (כספי 1994, ההדגשה שלי; מ"ר).

בהתרסה זו אנו רואים הד למחלוקת הציבורית סביב מעמדו של ההר. המעניין במקרה זה הוא שדווקא בלהטו להוקיע את משמעותיות המשפט כספי מאדיר את "הטבלתו" של החרמון לישראליות. אמנם הוא מטיל ספק בקישור בין החרמון ובין הצורך הביטחוני להחזיק בגולן, אך לא מערער ממש על הקשר שהתקבע בין החזקת אזור החרמון ובין חשיבותו כעמדת תצפית. הערתו מתייחסת להרחבת מושג זה לכל הרמה. קשר זה הומחש באותם ימים גם על ידי אביגדור קהלני, אחת מדמויות המפתח במאבק נגד הנסיגה מהגולן ב-1994, ומפקד אחד הגדודים שבלמו את הסורים ב-1973. היה זה בכנס מחאה בגמלא, מול כמה אלפי תומכים, כאשר קרא קהלני לראש הממשלה דאז יצחק רבין: "לא לחסום את העיניים של המדינה", והתייחס בכך לרמה כולה (לויצקי 1994; שיפר 1994).

החרמון היה לאחד מסלעי המחלוקת הקשים ביותר במשא ומתן בין ישראל לסוריה. הסורים דחו בתוקף את האפשרות שנוכחות ישראלית כלשהי תיוותר בשטח (רבינוביץ 1998, 118–120, 235). ישראל מצדה סירבה לוותר על הנכס האסטרטגי (שיפר 1995). הסורים התנגדו לתחנה מאוישת, גם אם יהיה בה כוח לא ישראלי, אך לקראת סוף קיץ 1995 חלה תזווה בעמדתם והם הביעו הסכמה עקרונית לנוכחות זרה, לא ישראלית, בתחנת התרעה.²⁷ במהלך קיץ 1995 נחשף נייר עמדה של צה"ל ובו התייחסות פרטנית לחשיבותו של החרמון הקובעת כי ליכולת ההתרעה וההרתעה של ההר אין תחליף.²⁸ כל הניסיונות למצוא פתרון עלו בתוהו וסוגיה זו, יחד עם שאלת השליטה על מקורות המים ומיקום הגבול המדויק לאורך חופי הכנרת, היו לאבני הנגף העיקריות שהכשילו לבסוף את השיחות (שיפר 1995). עם

27 ידיעות אחרונות, 11.7.1995.

28 "צה"ל צריך להמשיך לקבל מידע מהחרמון", ידיעות אחרונות, 29.6.1995.

זאת, הפתרונות שהוצעו, שכללו תחנת התרעה מאוישת על ידי משקיפים זרים, אמצעי מעקב אלקטרוניים וכדומה, לימדו כי לעיניים של המדינה יש חלופות ממשיות.

בשנים אלו ניהלו יישובי הגולן מאבק ציבורי מתוקשר בתוכנית הנסיגה. אנשי נווה אטי"ב, שנחשבו למגשימי האחיזה בחרמון, היו מהקולות הבולטים שהובילו את הקמפיין. בקיץ 1992 יצאה לירושלים משלחת של חברי היישוב במסע שאורגן תחת הסיסמה "אל תמכרו את העיניים של המדינה". מאלפת העובדה שסיסמה זו איחדה את שני ההגיונות מאחורי האחיזה הישראלית בחרמון: ערכו של ההר כנכס כלכלי (שנמכר כעת לכאורה לסוריה) וחשיבותו הביטחונית.

ולא רק זאת, אנשי נווה אטי"ב טענו שהם מוכנים להיאבק בדרכים לא קונבנציונליות נגד נסיגה אפשרית. לקראת קיץ 1993 דווח כי הם אוגרים מזון, שקי חול וצמיגים ומאיימים להתבצר על ההר, ולהסתייע במחפורות ובבונקרים הסוריים כדי להתגונן. חלקם אף השמיעו אמירות לגבי שימוש בנשק חם שניתן להם על ידי המדינה בגלל מקומם על הגבול (ורטר 1993; גליקמן 1995). רטוריקה אלימה זו העידה עד כמה אמביוולנטי מעמדו של המקום ועד כמה בלתי מובנת מאליה שאלת "ישראליותו". החרמון שימש אולי מעין מצדה של המתיישבים, אך לא של כל אזרחי ישראל. העובדה שהחרמון היה חלק בלתי נפרד ממשא ומתן בינלאומי מחד גיסא, ונכונות המתיישבים, גם אם באופן מעורפל, להיאבק עליו באלימות נגד המדינה מאידך גיסא, הדגישו כי השטח אינו חלק בלתי נפרד מהטריטוריה וכי "העיניים של המדינה" ניתנות למסירה. בהקשר זה יש לציין כי מן הדיון נעדרו כמה מן הרכיבים המזוהים בדרך כלל עם מחלוקת ציבורית ישראלית סביב סוגיות טריטוריאליזם, ובמיוחד ביחס לגדה ולרצועת עזה. לדוגמה, מקרה הסירוב הראשון של חייל צה"ל לשרת על החרמון (בגלל היותו שטח כבוש לטענתו), התרחש רק ב־1998 והיה יוצא מן הכלל המעיד על הכלל (הראל 1998).

הדיון במעמדו של ההר כ"עיניים של המדינה" התרגש שוב בתחילת שנת 2000. על רקע המפגשים המתוקשרים של ראש ממשלת ישראל עם שר החוץ של סוריה והידיעות על הסכם מתגבש נודע כי בכירים באמ"ן מבקשים לערער על חשיבותו הבסיסית ביותר. לפי פרסומים שונים ישראל שקלה בחיוב לוותר על האחיזה בחרמון לטובת תחנת התרעה אמריקנית ופיצוי של לווייני ביון (הראל 1999; בן 2000). באווירה זו פורסם:

המיתוס שעליו גדלו דורות של קציני צה"ל שחונכו להאמין שהחרמון הוא העיניים של המדינה והאוזניים של המדינה, שחייבים להחזיק בו בכל מחיר – עבר זמנו. החרמון, נאמר על ידי אלה שהיו ממונים על הפיכתו למיתוס גיאופוליטי, הוא סתם הר. את האמצעים להשגת מידע חיוני ניתן להשיג גם בדרכים אחרות (שיפר 2000).

כך הוחלפו העיניים המטפוריות של המדינה במכשור טכנולוגי מתקדם והועתקו מההר. היסוד המקבע והמנכס של המרחב כעמדת תצפית הוטל גם הוא בספק. אך יש להתייחס בזהירות לאמירות אלו, שנאמרו בזמן שעתידו של ההר היה נתון בוויכוח ציבורי סוער.

עובדה מאלפת היא כי לשם הדיון הוגדר דימוי "העיניים של המדינה": "מיתוס שעליו גדלו דורות של קציני צה"ל". הדבר ממחיש עד כמה הזיהוי של ההר עם עמדת מגן התקבע בפן המיליטריסטי של הנרטיב הציוני.

כישלון השיחות בין ישראל לסוריה נגרם במידה רבה בגלל המחלוקת בשאלת החרמון, ומכאן ברור שהיא תשוב ותעלה על שולחן הדיונים. היעדר סירוב מוחלט של ישראל מלדון בשאלה זו מצד אחד, ופתרונות יצירתיים כמו תחנות התרעה בינלאומיות, אמצעי מעקב אלקטרוניים וכדומה מצד אחר, מבטיחים שהחרמון ישוב להיות אחד המוקדים בדיון על נסיגה אפשרית של ישראל מהגולן. מעבר לכך, הדיון בשאלה עד כמה החרמון "ישראלי" נותר נחלתה של קהילה לאומית אחת. לחוק הבינלאומי וכן גם ליתר החברות, הקהילות והמדינות במרחב ומחוצה לו, ישנה תשובה ברורה השוללת את הדיון בכללותו.

סיכום

לאחר מלחמת ששת הימים אפשרה השליטה הפיזית בהר החרמון, יחד עם מעמדה המתגבש (והמתחדש) של הרמה הסורית כ"רמת הגולן", ליצור מרחב ישראלי ממשי היכן שקודם לכן שכן בעיקר קשר מדומיין בין עם לאזור. אך למעשה, ה"ישראליות" של החרמון נוסחה ביתר בהירות רק ב-1973, סביב סיפור כיבושו מחדש שהתחבר לנרטיב הישראלי, המבוסס במידה רבה על מוטיבים של שכול ועל אתוס של גבורה והקרבה בקרב. עם זאת, כמובן מסוים נראה כי קבלתו של החרמון כישראלי נעצרה בתווך, מכיוון שההר שויך לאותם שטחים הנתונים במחלוקת ציבורית שהועצמה לאחר 1973. הדיון ב"עיניים של המדינה" מלמד אותנו כיצד הגיון השליטה ברמת הגולן מנוסח באמצעות שיח מרחבי שמשולב לתוך מערך שליטה צבאי-אזרחי במקום שמתפקד כאזור מלחמה ואתר נופש בו בזמן. הכוח המניע להכללתו של ההר בטריטוריה הישראלית כחלק לגיטימי שלה נשען לפיכך על שילוב בין מניעים מיליטריסטיים ואידיאולוגיה אתנו-לאומית. כוחו של המבט הוא בלגיטימציה שהוא מבקש להעניק לדרישת הריבונות על בסיס גיאואסטרטגי שחף לכאורה מממד תיאולוגי. העיניים מביטות לכאורה מזרחה אך דרכן מדומיינת גם הארץ שממערב, והמשפט הופך ממטפורה תמימה לצופן תרבותי המדגיש אלמנטים "חילוניים" ולא קדושה דתית, בבחינת הצדקה עיקרית לניכוס. עם זאת, דווקא בחפות חילונית זו ישנו ממד תיאולוגי, סמוי אמנם אך רב עוצמה, המתקשר לפער בין השיח המרחבי החילוני שמלווה את ניכוס הרמה לבין הכוחות התיאולוגיים שליוו תמיד את תהליך גיבוש הזהות של הטריטוריה הציונית.

המשפט הקצר שדימה את ההר לזוג עיניים כונן את החרמון מחדש כאייקון טריטוריאלי וכחלק אינטגרלי (ואורגני) מגוף האומה. מטפורת העיניים ביטאה שני היבטים קוגניטיביים משלימים הקשורים לתיחומו של החרמון כזירת לחימה. מהיבט אחד ההר שימש עמדת תצפית מפקחת ומתריעה ומהיבט שני הוא היה מוקד להתבוננות בהיותו נקודת ציון סמלית של זיכרון מאבק והקרבה. במילים אחרות, תהליך הטמעתו של החרמון בנוף

התרבותי הישראלי, הועצם מאוד באמצעות התווספותם של טיעונים רבי משקל שהתבססו על רעיון המבט — לעבר ההר וממנו. אך אני רוצה להציע גם קריאה חתרנית יותר ולנסח במושגי המבט וההתבוננות. ייתכן כי המבט הצופה כפי שהתעצב כפרטיקה הגמונית, ואשר האדיר את יכולותיה הטכנולוגיות של ישראל כחלק מזהותה הלאומית, מנע התבוננות ביקורתית ביכולתה המדינית להמשיך לשלוט באין מפריע על השטחים שכבשה. בכך מנע מבט זה תהליך התבוננות של ממש לגבי ההשלכות האפשריות של שימור יחסי הכוחות המרחביים שנוצרו לאחר יוני 1967. אולם תהליך ההתבוננות הביקורתי החל שש שנים אחר כך, לאחר שהמבט הצופה הועמד בסיכון ומעמדו ההגמוני התערער.

עיון בכוחו של המבט מאפשר לנו קריאה ביקורתית יותר של תהליכים אלו ועיון רטרופקטיבי בסיפור ההיסטורי. זאת משום שהעיניים מצביעות על פער בין טריטוריה מיתית ומדינה פוליטית. הדיון ברעיון המבט מעורר את השאלה לאיזו מדינה שייכות העיניים שעל פסגת ההר, ואל איזו טריטוריה הן מתבוננות. נקודה זו מדגישה את האמביוולנטיות הטמונה ברעיון המבט: מצד אחד המבט הוא פרקטיקה של ניכוס ותביעת בעלות ומצד אחר הוא פרשנות המטילה ספק, מאתגרת ומבקרת. כוחו של המבט הוא בלגיטימציה שהוא מבקש להעניק לדרישת הריבונות על בסיס גיאואסטרטגי ולא תיאולוגי. העיניים מביטות לכאורה מזרחה אך דרכן מדומיינת גם הארץ שממערב, והמשפט הופך ממטפורה תמימה לצופן תרבותי המדגיש אלמנטים "חילוניים" ולא קדושה דתית, בבחינת הצדקה עיקרית לניכוס. באותה מידה המבט מעורר שאלות על מידת היותו של המרחב המדובר חלק לגיטימי מהטריטוריה הלאומית. מבחינה זו "העיניים של המדינה" משקפות תובנות חשובות על תהליכים שעדיין נמצאים בהתהוות, התפתחות והתעצבות: תהליכים כגון הבנייתה של זהות טריטוריאלית, עיצוב אתוס מיליטריסטי ובעיקר הדיון והוויכוח על (היעדר) הגבולות של מדינת ישראל ועיצוב זהותה המרחבית.

ביבליוגרפיה

- אברך, ישעיהו, 1973. "עונת השלג הבוערת", דבר, 16.2.1973.
- , 1976. פרקי יותם, תל-אביב: עם עובד.
- אוחנה, דוד, 2008. לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית, ירושלים: מכון הרטמן וכתר.
- אופיר, עדי, ואריאלה אזולאי, 2008. משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967–), תל-אביב: רסלינג.
- אורן, עמירם, 2008. "ישראל, שטח צבאי!", גבריאלי שפר, אורן ברק ועמירם אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? ירושלים: כרמל.
- אזולאי, אריאלה, 2000. איך זה נראה לך: 25 שיחות, 44 תצלומים, תל-אביב: כבל.
- אלון, עזריה, 1979. כשרון לארץ ישראל, אור יהודה: כנרת זמורה ביתן.

- אליעזר, יועד, 2009. *ארץ־טקסט: השורשים הנוצריים של הציונות*, תל־אביב: רסלינג.
- אלפיה, ינר, 2003. "מה קרה לעיניים של המדינה", *עיתון תל־אביב*, 23.10.2003.
- אמיר, אהרן, 1997. *ואני בשלי: 1944–1996*, תל־אביב: ירון גולן.
- אפרת, אלישע, 2002. *גיאוגרפיה של הכיבוש*, ירושלים: כרמל.
- אפרתי, יורם (עורך), 1970. *יומן אהרון אהרונסון*, תל־אביב: קרני.
- ארן, גדעון, וולי גורביץ, 1991. "על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית", *אלפיים* 4: 9–44.
- אשר, דני, 2008. *הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים*, תל־אביב: משרד הביטחון.
- בטלהיים, אבי, 1980. *גולני: משפחת לוחמים*, תל־אביב: משרד הביטחון.
- ביגר, גדעון, 2001. *ארץ רבת גבולות: מאה השנים הראשונות של תיחום גבולות ישראל*, שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.
- בכר, אהרון, 1973. "לילות לבנים", *ידיעות אחרונות*, 4.1.1973.
- בן, אלוף, 2000. "ישראל דורשת מארה"ב חלופות טכנולוגיות לתחנת התרעה בחרמון", *הארץ*, 13.3.2000.
- בן־אליעזר, אורי, 1998. *מיליטריזם, מעמד ופוליטיקה: דור ילידי הארץ ותקופת הישוב*, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- בניהו, אבי, 1986. "גבוה יותר, קר יותר, לבן יותר", *על המשמר*, 31.1.1986.
- בן־פורת, ישעיהו, אורי דן, יהונתן גפן, איתן הבר, חזי כרמל, אלי לנדאו ואלי תבור (עורכים), 1973. *המחדל*, תל־אביב: הוצאה מיוחדת.
- בקר, אביחי, 2003. *אינדיאנים על גבעה 16, סיפורה של פלוגה ג' בגדוד 51 של חטיבת גולני במלחמת יום הכיפורים*, תל־אביב: משרד הביטחון.
- בר־זוהר, מיכאל, 1975. *בן־גוריון א*, תל־אביב: שוקן.
- בר־יוסף, אורי, 2001. *הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה*, לוד: כנרת זמורה־ביתן.
- בראור, אברהם יעקב, 1949. *ארץ ישראל*, תל־אביב: דביר.
- ברסלבי, יוסף, 1958. *הר החרמון*, תל־אביב: משרד הביטחון.
- , 1960. *בין תבור לחרמון, הידעת את הארץ ה*, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גור, חגית (עורכת), 2005. *מיליטריזם בחינוך*, תל־אביב: כבל.
- גינתון, אלן, 1998. "פתח־דבר", *העיניים של המדינה: אמנות חזותית במדינה ללא גבולות*, תל־אביב: מוזיאון תל־אביב לאמנות.
- גליקליך, אבנר, 2002. *ההר*, תל־אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.
- גליקמן, איתן, 1995. "בנווה אטי"ב בונים בונקרים", *ידיעות אחרונות*, 21.6.1995.
- דומיני, דרורה, 2002. *כל מקום: נוף ישראלי עם אנדרטה*, תל־אביב: חרגול.
- דרורי, זאב, 2008. "סדקים בשריונו של מרס: שקיעת מעמדו של צה"ל", *זאב דרורי ומשה שמש (עורכים), טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה*, שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.
- הבר, איתן, וזאב שיף, 2003. *לקסיקון מלחמת יום הכיפורים*, אור יהודה: זמורה־ביתן.

- הראל, עמוס, 1998. "חייל מילואים סירב לשרת בחרמון: נקנס וסולק מהחטיבה", *הארץ*, 14.9.98.
- , 1999. "צה"ל מתכונן לפינוי בכל החזיתות", *הארץ*, 4.8.1999.
- הרצוג, חיים, 1973. *הימים הנוראים: פרשנות על מלחמת-יום הכיפורים*, ירושלים: ויידנפלד וניקולסון.
- , 1983. *עם כלביא יקום, תל-אביב: עידנים*.
- , 1991. *מאורות גברו: מורשת גיבורי ישראל, תל-אביב: עידנים*.
- הרצל, תיאודור, [1902] 1997. *אלטנוילנד, רומן: אם תרצו — אין זו אגדה*, תרגום: מרים קראוס, תל-אביב: בבל.
- וילנאי, זאב, 1945. *מדריך ארץ ישראל: חיפה, הגליל, העמקים והחרמון*, ירושלים: תור ודפוס העברי.
- ורטר, יוסי, 1993. "תהיה כאן מלחמת אחים אמיתית", *חדשות*, 20.4.1993.
- זוטא, חיים אריה, 1921. *ממראות ארצנו, תל-אביב: טל-חרמון*.
- חבר, חנן, 2000. "לא באנו מהים: קווים לגאוגרפיה ספרותית מזרחית", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב): 181–195.
- , 2007. *אל הים המקווה, הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית*, ירושלים: הקיבוץ המאוחד.
- טהון, רפי, 1979. *טיילנו לחרמון והגענו לדמשק, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד*.
- טל, רמי, רונן ברגמן וגיל מלצר, 2003. "האיש שסיפר הכל", *ידיעות אחרונות*, מוסף מיוחד: 30 שנה למלחמת יום-כיפור, 1.10.2003.
- טסלר, שמוליק, 2007. *שירים במדים: סיפורן של הלהקות הצבאיות*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ירושלמי, יוסף חיים, 1986. *זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל-אביב: עם עובד*.
- יהושע, א"ב, 1973. "ההר המתקפל", *הארץ*, 8.11.1973.
- כספי, אריה, 1994. "הביטוי של המדינה", *הארץ*, 23.9.1994.
- לבל, אורי, 2007. *הדרך אל הפנתאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי*, ירושלים: כרמל.
- לוי, יגיל, 2003. *עבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל, תל-אביב: ידיעות אחרונות*.
- , 2007. *מצבא העם לצבא הפריפריות*, ירושלים: כרמל.
- לויצקי, נעמי, 1994. "ברוח ודם נפדה את הגולן", *ידיעות אחרונות*, 9.9.1994.
- מוסה, ג'ורג', 1993. *הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות עולם*, תל-אביב: עם עובד.
- מיטשל, ו' ג', ט', 2009. *נוף קדוש, תל-אביב: רסלינג*.
- מיזל, מתתיהו, 2001. *המערכה על הגולן, תל-אביב: מערכות*.
- מן, ניר, 1992. "תן לי נקודה שרואים ממנה את דמשק", *במחנה*, 7.8.1992.
- מנסבך, דניאלה, 2007. "פרקטיקות המחאה של מחסום Watch", *תיאוריה וביקורת* 31 (חורף): 77–101.
- נאמן, מיכל, 1978. *אמן-חברה-אמן, אמנות על החברה בישראל, 1948–1978*, תל-אביב: קטלוג התערוכה מוזיאון תל-אביב.
- נוימן, נילי, ומיכל נאמן, 1980. "מעבר לגבולות", *סימן קריאה* 14: 278–287.
- סטר, ז'אן-פול, 2007. *המבט, תל-אביב: רסלינג*.

- עזריהו, מעוז, 1995. "ההלך — ברדתך לנגב זכור אותנו: האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת", *עיונים בתקומת ישראל* 5: 336–363.
- _____, 2003. *תל-אביב: העיר ה(א)מיתית: מיתוגרפיה היסטורית*, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- עמיקם, יאיר, 1986. "קר בחוץ חם בפנים: מוצב החרמון", *ידיעות אחרונות*, מוסף 24 שעות, 16.1.1986.
- פאסט, הווארד, 1950. *אחי גיבורי התהילה*, מרחביה: ספרית פועלים.
- פאפוריש, יהויקים, 1945. *ידיעת הארץ*, תל-אביב: יהושע צ'ציק.
- פונקשטיין, עמוס, 1991. *תדמית ותודעה היסטורית ביהדות וסביבתה התרבותית*, תל-אביב: עם עובד.
- פייגה, מיכאל, 2002. *שתי מפות לגדה, גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל*, ירושלים: מאגנס.
- _____, 2008. "מלחמת יום הכיפורים בזיכרון הישראלי: שבר מול המשכיות", *זאב דרורי ומשה שמש (עורכים)*, *טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה*, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פוקו, מישל, 2008. *הולדת הקליניקה: ארכיאולוגיה של המבט הרפואי*, תל-אביב: רסלינג.
- צפדיה, ארז, 2008. "צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות", *גבריאל שפר*, אורן ברק ועמרים אורן (עורכים), *צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הכיטחוני והאזרחי בישראל*, ירושלים: כרמל.
- קימלינג, ברוך, 1993. "מיליטריזם בחברה הישראלית", *תיאוריה וביקורת* 4 (סתיו): 123–139.
- קיפניס, יגאל, 2009. *ההר שהפך למפלצת, הגולן בין סוריה לישראל*, ירושלים: מאגנס.
- קמפ, אדריאנה, 2000. "הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב): 13–45.
- רבינוביץ, איתמר, 1998. *סף השלום*, תל-אביב: משכל.
- רגב, רפי, ועמרים אורן, 2008. *ארץ כחאקי: קרקע וביטחון בישראל*, ירושלים: כרמל.
- רוזנסון, ישראל, 2001. "המקום, הטקסט והזיכרון: עיון באחד מדפוסי הזיכרון של חז"ל", *זמנים* 76: 60–78.
- רוטברד, שרון, 2005. *עיר לבנה עיר שחורה*, תל-אביב: כבל.
- רם, אורי, 2003. "ה-M הגדולה: מקדונלד'ס והאמריקניזציה של המולדת", *תיאוריה וביקורת* 23 (סתיו): 179–211.
- רם, מוראל, 2009. "הר החרמון ועיצוב המרחב הציוני-ישראלי", *עבודת מוסמך*, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שביד, אליעזר, 1979. *מולדת וארץ ייעודה*, תל-אביב: עם עובד.
- שיף, זאב, 1995. "ארה"ב מציעה: ישראל תחזיק בחרמון ציוד התרעה במקום תחנה מאוישת", *הארץ*, 28.6.1995.
- שיפר, שמעון, 1994. "שאננות נוסח דמשק", *ידיעות אחרונות*, 9.9.1994.
- _____, 1995. "הפזיזות היא של רבין ופרס, לא שלי", *ידיעות אחרונות*, 30.6.1995.

- , 2000. "החרמון הוא רק הר", ידיעות אחרונות, 10.3.2000.
- שמיר, אילנה, 1997. הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב: עם עובד.
- שמיר, אילנה, ומתתיהו מיזל (עורכים), 2000. דפוסים של הנצחה, תל-אביב: משרד הביטחון.
- שמעוני, דוד, 1964. ספר האידיליות, תל-אביב: מסדה.
- שמשי, אלישיב, 2006. אליהם נשואות העיניים: על מפקדי חטיבות כשדה הקרב, תל-אביב: משרד הביטחון.
- שרון, סמדר, 2006. "המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות החמישים", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו): 31–57.
- ששון-לוי, אורנה, 2006. זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, ירושלים: מאגנס.
- תלמי, מנחם, 1975. ממלכה לבנה בין הפסגות, מעריב, 3.1.1975.
- Agnew, John, 1998. "Visualizing Global Space," *Geo-Politics, Re-Visioning World Politics*, London: Routledge, pp. 15–35.
- Anderson, Benedict, 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Ben-Ari, Eyal, and Yoram Bilu (eds.), 1997. *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, Chicago: Chicago University Press.
- De Certeau, Michel, 1984. *The Practice of Everyday Life*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Feige, Michael, 2008. *Settling in the Hearts: Jewish Fundamentalism in the Occupied Territories*, Detroit: Wayne State University Press.
- Foucault, Michel, 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage Books.
- Goldhill, Simon, 1997. "Refracting Classical Vision: Changing Cultures of Vision," in Teresa Brennan and Martin Jay (eds.), *Vision in Context: Historical and Contemporary Perspective on Sight*, New York: Routledge, pp. 15–29.
- Gordon, Neve, 2008. *Israel's Occupation*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Halbwachs, Maurice, 1992. *On Collective Memory*, trans. Lewis Coser, Chicago: Chicago University Press.
- Handelman, Don, and Lea Shamgar-Handelman, 1997. "The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel," in Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu (eds.), *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, Chicago: Chicago University Press, pp. 85–129.
- Harris, W. W., 1978. "War and Settlement Change: The Golan Heights and the Jordan Rift, 1967–77," *Transactions of the Institute of British Geographers* 3: 309–330.
- Harvey, David, 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*, London: Blackwell.

- Jay, Martin, 1994. *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Kaplan, Ann, 1997. *Looking for the Other: Feminism, Film, and the Imperial Gaze*, New York: Routledge.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith, Oxford: B. Blackwell.
- Liebman, Charles S., 1993. "The Myth of Defeat: The Memory of the Yom Kippur War in Israeli Society," *Middle Eastern Studies* 29(3): 399–418.
- Nora, Pierre, 1989. "Between Memory and History, Les Lieux De Memoire," *Representation* 26: 7–25.
- Paasi, Anssi, 1999. "Boundaries as Social Processes: Territoriality in the World of Flows," in David Newman (ed.), *Boundaries, Territory and Postmodernity*, London: Frank Cass, pp. 69–89.
- Pratt, Mary Louise, 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London: Routledge.
- Rotbard, Sharon, 2003. "Wall and Tower," in Rafi Segal and Eyal Weitzman (eds.), *Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, New York: Verso, pp. 57–59.
- Sack, Robert David, 1986. *Human Territoriality: Its Theory and History*, New York: Cambridge University Press.
- Slymovics, Suzanne, 1998. *The Object of Memory, Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*, Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Sparke, Mathew, 2005. *In the Space of Theory: Postfoundational Geographies of the Nation-State*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuathail, Geroild Ó., 1996. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Minnesota: Minnesota University Press.
- Weizman, Eyal, 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London: Verso.
- Weizman, Eyal, and Rafi Segal, 2003. "The Battle for the Hilltops," in idem (eds.), *Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, New York: Verso, pp. 79–108.
- Yacobi, Haim, 2004. "Whose Order, Whose Planning?" in idem (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, Aldershot: Ashgate, pp. 3–17.
- Yiftachel, Oren, 2006. *Ethnocracy: Land Identity Politics in Israel/Palestine*, Philadelphia: Pennsylvania University press.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots, Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: Chicago University Press.